

AKTUELNOSTI 33
2016

ACTUALITIES
Journal of Social Issues
First launched in 1996
The Journal has a scientific orientation

Editor-in-chief:

prof. dr Željko Mirjanić, zeljko.mirjanic@blc.edu.ba tel. +387 51 433 010

Co-editor-in-chief:

doc. dr Jasna Čošabić, aktuelnosti@blc.edu.ba, jasna.cosabic@blc.edu.ba, tel. +
387 51 433 010, +387 66 897 602,

Redaction board:

prof. dr Željko Mirjanić, prof. dr Rade Tanjga, prof. dr Miloš Babić, doc. dr
Mladen Mirosavljević, doc. dr Nenad Novaković, doc. dr Rajko Macura, doc. dr
Svetlana Dušanić, doc. dr Jasna Čošabić, doc. dr Vanja Šušnjar Čanković.

Secretary of redaction board:

Sandra Lazić, lawyer, pravnasluzba@blc.edu.ba.

Editorial board:

prof. dr Željko Mirjanić, prof. dr Rade Tanjga, prof. dr Darko Marinković, prof. dr
Milan Vlatković, prof. dr Miloš Babić, prof. dr Mijal Stojanović, prof. dr Đordije
Blažić, prof. dr Milan Stamatović, Jagodinka Petrikić-Zlatkov, doc. dr Mladen
Mirosavljević, doc. dr Nenad Novaković, doc. dr Rajko Macura, doc. dr Svetlana
Dušanić Gačić, doc. dr Jasna Čošabić, doc. dr Vanja Šušnjar Čanković, mr. Zoran
Gazibarić i mr Vesna Šušnjar.

International board:

Prof. dr Anis Bajrektarević, University of Applied Sciences Krems, Austria;
Prof. dr Ioannis (John) M. Nomikos, Research Institute for European and
American Studies, Journal of Mediterranean and balkan Intelligence, Athens,
Greece; Prof. dr Marjan Attila, National University of Public Administration,
Budapest, Hungary; Prof. dr Biljana Vankovska, Ss. Cyril & Methodius University
in Skopje, Macedonia; Prof. dr Dimitar Gelev, Faculty of Law 'Iustinianus
Primus', Ss. Cyril & Methodius University in Skopje, Macedonia; MA Nataša
Pustotnik, Gea College - Fakulteta za podjetništvo Ljubljana, Slovenia; MA Malči
Grivec - Visoka škola za upravljanje in poslovanje, Novo Mesto, Slovenia; prof. dr
Saša Gravorac, Univerzitet u Novom Sadu, Ekonomski fakultet u Subotici, Srbija.

ISSN 0354-9852

By the Decision of the Ministry of Information of the Republika Srpska, No. 01-492 / of 12.23.1996., Journal »Actualities« Banja Luka, has been inscribed into the Register of Public Editions under the number 183

Journal »Actualities« is on the list of categorized national scientific journals in accordance with the Regulations on Publication of Scientific Papers (Official Gazette of the RS No. 77/10), with the Ministry of Science and Technology of the Government of the Republika Srpska.

AKTUELNOSTI

Časopis Banja Luka College-a
Prvi put pokrenut 1996.g.
Časopis ima naučnu orijentaciju

Glavni i odgovorni urednik:

prof. dr Željko Mirjanić, zeljko.mirjanic@blc.edu.ba, tel. +387 51 433 010

Zamjenik glavnog i odgovornog urednika:

doc. dr Jasna Čošabić, aktuelnosti@blc.edu.ba, jasna.cosabic@blc.edu.ba, tel. +387 51 433 010, +387 66 897 602,

Redakcioni odbor:

prof. dr Željko Mirjanić, prof. dr Rade Tanjga, prof. dr Miloš Babić, doc. dr Mladen Mirosavljević, doc. dr Nenad Novaković, doc. dr Rajko Macura, doc. dr Svetlana Dušanić, doc. dr Jasna Čošabić, doc. dr Vanja Šušnjar Čanković.

Sekretar redakcionog odbora:

dipl. pravnik Sandra Lazić, pravnasluzba@blc.edu.ba.

Uredništvo:

prof. dr Željko Mirjanić, prof. dr Rade Tanjga, prof. dr Darko Marinković, prof. dr Milan Vlatković, prof. dr Miloš Babić, prof. dr Mijal Stojanović, prof. dr Đordije Blažić, prof. dr Milan Stamatović, Jagodinka Petrikić-Zlatkov, doc. dr Mladen Mirosavljević, doc. dr Nenad Novaković, doc. dr Rajko Macura, doc. dr Svetlana Dušanić Gačić, doc. dr Jasna Čošabić, doc. dr Vanja Šušnjar Čanković, mr. Zoran Gazibarić i mr Vesna Šušnjar.

Međunarodni savjet:

Prof. dr Anis Bajrektarević, University of Applied Sciences Krems, Austria;
Prof. dr Ioannis (John) M. Nomikos, Research Institute for European and American Studies, Journal of Mediterranean and balkan Intelligence, Athens, Greece; Prof. dr Marjan Attila, National University of Public Administration, Budapest, Hungary; Prof. dr Biljana Vankovska, Ss. Cyril & Methodius University in Skopje, Macedonia; Prof. dr Dimitar Gelev, Faculty of Law «Iustinianus Primus», Ss. Cyril & Methodius University in Skopje, Macedonia; MA Nataša Pustotnik, Gea College - Fakulteta za podjetništvo Ljubljana, Slovenia; MA Malči Grivec - Visoka škola za upravljanje in poslovanje, Novo Mesto, Slovenia; prof. dr Saša Gravorac, Univerzitet u Novom Sadu, Ekonomski fakultet u Subotici, Srbija.

ISSN 0354-9852

Rješenjem Ministarstva informacija Republike Srpske, broj 01-492/ od 23.12.1996. g. časopis »Aktuelnosti« Banja Luka, upisan je u Registar javnih glasila pod brojem 183.

Časopis »Aktuelnosti« nalazi se na rang-listi kategorisanih nacionalnih naučnih časopisa u skladu sa Pravilnikom o publikovanju naučnih publikacija (Službeni glasnik RS br. 77/10) kod Ministarstva nauke i tehnologije Vlade Republike Srpske.

Banja Luka College Journal

ACTUALITIES

number 33

Banja Luka College

Banja Luka, 2016.

Časopis Banja Luka College-a

AKTUELNOSTI

broj 33

Banja Luka College

Banja Luka, 2016.

CONTENTS

SECURITY OF IOT TECHNOLOGIES AND DEVELOPMENT OF SECURITY MEASURES AND TECHNOLOGIES WITHIN INTERNET OF THINGS <i>Branko Marković, Mihajlo Novaković</i>	<i>9</i>
NOAH, PETER PAN AND THE SLEEPING BEAUTY (EUROPEAN IMPERIALISM OF IMAGINATION) <i>Anis Bajrektarević</i>	<i>31</i>
EDUCATION FOR MANAGEMENT AND LEADERSHIP IN AIRTRAFFIC <i>Omer Kulić</i>	<i>43</i>
POVERTY AS A SOCIAL PROBLEM IN BOSNIA AND HERZEGOVINA <i>Ljubinka Lazić</i>	<i>61</i>
ALTERNATIVES OF HOTEL INDUSTRY DEVELOPMENT IN MONTENEGRO <i>Tena Perović</i>	<i>71</i>
NEWSPAPER PHOTOGRAPHY IN DAILY PAPER <i>Svetlana Dušanić – Gačić</i>	<i>79</i>

SADRŽAJ

BEZBEDNOST IOT TEHNOLOGIJA I RAZVOJ BEZBEDNOSNIH MERA I TEHNOLOGIJA U OKVIRU INTERNETA STVARI <i>Branko Marković, Mihajlo Novaković</i>	9
NOA, PETAR PAN I USPAVANA LJEPOTICA (EUROPSKI IMPERIJALIZAM MAŠTE) <i>Anis Bajrektarević</i>	31
OBRAZOVANJE ZA UPRAVLJANJE I RUKOVOĐENJE U VAZDUHOPLOVSTVU <i>Omer Kulić</i>	43
СИРОМАШТВО КАО СОЦИЈАЛНИ ПРОБЛЕМ У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ <i>Љубинка Лазић</i>	61
ALTERNATIVE RAZVOJA HOTELIJERSTVA U CRNOJ GORI <i>Tena Perović</i>	71
NOVINSKA FOTOGRAFIJA U DNEVNIM NOVINAMA <i>Svetlana Dušanić - Gačić</i>	79

BEZBEDNOST IOT TEHNOLOGIJA I RAZVOJ BEZBEDNOSNIH MERA I TEHNOLOGIJA U OKVIRU INTERNETA STVARI

SECURITY OF IOT TECHNOLOGIES AND DEVELOPMENT OF SECURITY MEASURES AND TECHNOLOGIES WITHIN INTERNET OF THINGS

Branko Marković¹, Mihajlo Novaković²

Sažetak

Ovaj rad se bavi pregledom postojećih tehnologija, upoređuje stavove o pitanjima bezbednosti IoT tehnologija vodećih stručnjaka i kompanija iz ove oblasti i predlaže okvirna bezbednosna rešenja kako na nivou primene bezbednosnih rešenja tako i u pogledu uspostavljanja odgovarajuće bezbednosne klime i zakonske regulative koja bi trebala bliže i bolje da uredi ovu oblast.

Analizira se trenutna svest ponuđača rešenja i tržišta za uređaje IoT koncepta, te njihovi nasledni problemi vezani za potrebu za izuzetno brzim razvojem i stavljanjem u upotrebu, kao i problemi interoperabilnosti u uslovima stalno povećavajućeg broja uređaja i broja njihovih proizvođača.

Razmatraju se i aspekti bezbednosti IoT tehnologija kroz IoT koncept kao faktor promjene u načinu na koji poimamo našu svakodnevnicu, te posledične uloge pojedinca u podsticanju bezbednosti IoT sistema.

U zaključku, pored potrebe za definisanjem bezbednosnih standarda i postojanjem ugrađene bezbednosti u svakom IoT uređaju, ističemo i potrebu za transparentnošću IoT bezbednosnih tehnologija.

Ključne reči: IoT, Internet stvari, tehnologija, trend, bezbednost, razvoj, industrija, društveni značaj

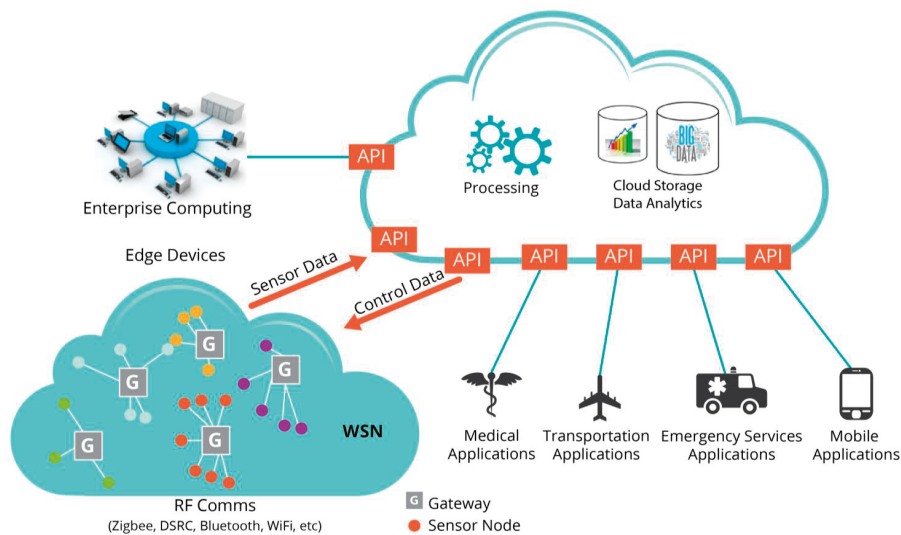
JEL klasifikacija: C8

1 Branko Marković, Prointer ITSS Banja Luka

2 Mihajlo Novaković, ELNOSBL Banja Luka

UVOD

Problem bezbednosti u okviru IoT koncepta danas predstavlja dominantno pitanje primene IoT tehnologija u modernom poslovnom i privatnom okruženju. Razlozi zašto pitanje bezbednosti IoT tehnologija dolazi u prvi plan prilikom implementacije ovog modela u poslovno i privatno okruženje su višestruki, počev od posrednih koji proizilaze iz toga da IoT tehnologije vertikalno i horizontalno povezuju raznorodne, dosad nepovezane sisteme, te samim tim dozvoljavaju lak i nometan pristup svim vrstama informacija nakon inicijalne penetracije u IT sistem, do onih neposrednih i direktnih gde se pojedini nivoi tehnologije, a to je posebno izraženo kod krajnjih nodova - dakle senzora i aktuatora zbog njihovih ograničenih procesorskih kapaciteta te nedovoljne zaštićenosti bili na fizičkom ili nivou softvera, mogu upotrebiti za samu inicijalnu penetraciju u jedinstven ICT sistem kompanije.

Slika 1: Principijelna šema rada uređaja u okviru IoT tehnologije. Izvor: *Security Guidance for Early Adopters of the Internet of Things (IoT)*, April 2015

Poseban nivo bezbednosne pretnje koji do sada nije postojao u okviru ICT tehnologije predstavlja fizička pretnja proizišla iz prirode IoT tehnologija te činjenice da se one ne bave samo informacijama o realnom svetu već na njega mogu i da utiču. IoT tehnologije, pored elementa informacije, u sebi inherentno sadrže i element sile i kao takve predstavljaju bezbednosan problem kako sa stanovišta zaštite tako i sa stanovišta neovlaštene ili nedozvoljene primene. Kako IoT tehnologije postaju sve zastupljenije tako se

otvaraju i nova bezbednosna pitanja na koja treba dati odgovarajuće odgovore. Istovremeno vidan je i napor da se pitanje bezbednosti IoT tehnologija što jednoznačnije odredi te da se na njega daju valjani kvantitativni i kvalitativni odgovori. Neki od navoda vodećih IT i bezbednosnih stručnjaka koji okvirno govore o rasponu i dubini problema bezbednosnih tehnologija su:

- John Thompson, podpredsednik IoT divizije IBM napominje da je pitanje korporativne bezbednosti najvažniji kamen spoticanja za brzu primenu IoT tehnologije. Takođe, smatra da pritisak na postepenu primenu novih tehnologija dolazi u korporacijama od onih koji su zaduženi za korporativnu bezbednost: „Kada IoT uređaje „prikačite“ na korporativni internet shvatite da oni ne govore standardnim (TCP/IP) protokolima već protokolima koje vi ne slušate i na koje je nemoguće primeniti standardne internet sisteme zaštite.“³
- International Data Corporation (IDC) predviđa da će 90% organizacija koje rano implementiraju IoT tehnologije imati neki oblik bezbednosnog problema u svojoj IT infrastrukturi. Prema IDC IoT tehnologija će postati bezbednosno zrela tek 2017. godine.⁴
- Brian Witten, Direktor za IoT Security u Symantec korporaciji, smatra da je transparentnost neophodna kod IoT tehnologija kada je u pitanju njihova bezbednost. On ovo obrazlaže rečima: „Kada kupujete neki uređaj vaše je pravo da znate koliko bezbenosti je ugrađeno u taj proizvod, posebno ako vaš život i imovina direktno zavise od istog (medicinski uređaji, automobili,...)

RAZLOZI BEZBEDNOSNIH PROBLEMA U IOT TEHNOLOGIJI

Razlozi zašto ovo pitanje dolazi u fokus su mnogobrojni, ali možemo reći da osnovni razlog za naglo interesovanje stručne i šire javnosti za ovo pitanje poizilazi upravo usled porasta svesti o tome kakve sve bezbednosne rizike IoT tehnologije sa sobom nose. Rana primena IoT tehnologije obavlja se danas kada postoji više od trideset godina razvoja svesti o IT tehnologijama i kada se generacije dece rađaju u vremenu zrelosti internet tehnologija te svoju paradigmu formiraju zahvljujući okruženju koje zatiču. Znanje koje su predhodne generacije o primeni i eksploataciji IT stekle postoji i prilično je zrelo. Ono što je nezreli deo sadržaja kada su u pitanju nove IoT tehnolo-

3 John Thompson, Keynotes 2014 Chicago Internet of Things World Forum, Published on Oct 22, 2014, video, 30.12.2014, dostupno na mreži: https://www.youtube.com/watch?v=-lw10GbZd_c

4 IDC Reveals Worldwide Internet of Things Predictions for 2015, Press Release, 03 Dec 2014, IDC Futurescape for Internet of Things, 13.01.2016, dostupno na mreži: <https://www.idc.com/getdoc.jsp?containerId=prUS25291514>

gije praktično potiče od potrebe da se povežu fizičke i hemijske veličine sa informacijama te da se sa njima direktno daljinski upravlja. Proizvođači senzora i aktuatora do sada nisu morali da vode brigu o bezbednosti svojih uređaja jer je ona bila obezbeđena na nivou fizičkog pristupa uređaju a samo u izuzetnim slučajevima na nivou pristupa nekog lokalnog SCADA sistema koji je bio toliko komplikovan i specifičan te lokalna opasnost od internet upada čak i kada je postojala nije bila dovoljno verovatna pa se nije ni očekivala i zahtevala posebna zaštita. Širom upotrebom IoT tehnologija stvari su se naglo počele menjati. Sve više uređaja kroz razne vrste nadogradnji dobija spoljnu konekciju i to menja bezbednosne jednačine. U vreme svoje proizvodnje i instalacije „on site“, ti uređaji su bili izolovani i niko sa njima nije komunicirao, pa je i bezbednost bila u skladu sa tim (bilo je dovoljno obezbediti da neautorizovan personal ne može da im priđe). Sada ceo svet komunicira sa njima, a inicijalni bezbednosni sistem se nije promenio. Taj disbalans zahteva da se istovremeno sa konekcijom ugradi i odgovarajući nivo bezbednosti. Ono što se pri ovome postavlja kao novi problem je činjenica da za većinu industrijske opreme važi pravilo da je na kupljenoj opremi zabranjeno bilo šta menjati (bilo tehnički bilo kroz ugovore o garanciji), čak i ukoliko to povećava bezbednost, te je od presudnog značaja da bezbednost bude ugrađena od samog početka.⁵ Da će se postojeća brzina prevođenja industrijskih sistema na otvorene ili privatne IoT vertikale samo ubrzavati, a time i povećavati jaz između optimalne i na ovom nivou razvoja tehnologije nudene bezbednosti vidljivo je i iz razloga zašto do ove pojave dolazi, a koji bi se mogli definisati na sledeći način⁶:

- Interoperabilnost danas predstavlja osnovni zahtev za šire industrijsko prihvatanje IoT tehnologije. Smatra se da 40% ukupne ekonomske vrednosti IoT tehnologija za sada ostaje neiskorišćeno u industriji samo zato što uređaji nisu interoperabilni odnosno ne postoje jedinstveni standardi, inter-exchange formati fajlova, te jedinstveni protokoli. Moxa OPC server predstavlja dobar način da se ovaj zahtev ispuni u industrijskim pogonima uz relativno niska ulaganja
- Uspeh IoT tehnologija zavisi od pouzdanosti i dostupnosti IP baziranih mreža i uređaja (u okviru industrijskih postrojenja još uvek preovlađuju ProfiBUS protokoli i mreže)
- Bezbednost, danas predstavlja vrlo veliki problem jer je sve više proizvođača opreme i/ili konsultanata koji, da bi nadgledali ili održavali

5 Brian Witten, IoT is Starving for Built-In Security, TIA NOW, Published on Sep 17, 2015, video, 10.01.2015, dostupno na mreži: <https://www.youtube.com/watch?v=v9vvNfe39is>

6 Tapping into the Potential of the Industrial IoT, Moxa, January 2016, newsletter, 13.01.2016, dostupno na: http://www.moxa.com/newsletter/connection/2016/01/feat_01.htm?utm_source=2016_01_Connection&utm_medium=email&utm_campaign=Connection&mkt_tok=3RkMMJWWfF9wsRoiuq%2FAZKXonjHpfX%2B4uQoXbHr08Yy0EZ5VunJEUWYy3oEFSNQ%2FcOedCQkZHBfFnV4JS62vS7cNoq00

opremu ili process, zahtevaju udaljeni pristup istoj, iako postoje bezbednosni standardi kakav je IEC-62443 oni još u potpunosti ne pokrivaju sve moguće scenarije korištenja IoT tehnologije u industriji

- Skalabilnost koja se zahteva kako na softverskom tako i na hardverskom nivou. Poseban nivo skalabilnosti zahteva se usled rasta broja uređaja, a kako bi se postigla redundantnost i izbegla jedinstvena kritična tačka infrastrukture čijim ispadom ispada i cela industrijska proizvodna ćelija. Navedeno, sa stanovišta IoT rešenja, povlači višestruke konekcije i redundantnost na nivou senzora i aktuatora
- Jedinstvena tačka upravljanja IoT uređajima i infrastrukturom danas skoro da i ne postoji jer se različiti softverski alati koriste za različite poslove upravljanja samim uređajima i/ili infrastrukturom

Pobrojani zahtevi se mogu ispoštovati isključivo podizanjem jedinstvenih vertikalna koje su dovoljno robusne, skalabilne te zaštićene od gubljenja podataka i dostupne što sa sobom povlači i one bazirane na cloud platformama. Nerazmatrajući ni na koji način pravne i tehničke nivoe izolacije korisničkih okruženja unutar public cloud rešenja vidljivo je da je jedino tehnički ispravno rešenje private cloud sa kompletnom privatnom internet infrastrukturom. Ovakva rešenja su skupa, nepraktična te dostupna samo limitiranom broju velikih kompanija. Alternativno rešenje sa public i hybrid cloudom podrazumeva dodatne rizike koji ne potiču samo od mogućnosti penetracije te malicioznog delovanja unutar nekog okruženja već i od nivoa poverenja i garancija koje cloud provider može da ponudi krajnjem korisniku. Kako su ovo opšte poznati bezbednosni problemi fokusiraćemo se samo na probleme penetracije u sistem te zaštite tokom transporta podataka.

Treba naglasiti da IoT rešenja ne postaju predmet malicioznih napada sa interneta na isti način i sa istom svrhom kao kada su u pitanju klasične ICT tehnologije. IoT rešenja podložna su malicioznim napadima takođe i zbog toga što:

- Povezuju mnoge korisnike i širok spektar aplikacija
- Omogućavaju pristup kombinaciji informacija i kontrole veće vrednosti
- Obećavaju veću vrednost i uticaj korisnicima, operatorima ali i napadačima

Navešćemo samo neke od bezbednosnih problema koji dolaze u fokus nakon implementacije neke od IoT vertikalna:

- Bezbednosni problem koji ozbiljno ugoržava bržu primenu koncepta pametne kuće otprilike bi se mogao svesti na to da se čitanjem obrazaca ponašanja vezanih za uključenje i isključenje prekidača za svetlo (eng. switching pattern) može, posle određenog vremena, sa sigurnošću odre-

čiti ima li nekoga u kući ili ne i u zavisnosti od te informacije razne kriminalne grupe mogu maliciozno delovati (ući u posed, opljačkati posed...). Sličan bezbednosni propust odnosi se i na druge električne potrošače jer način na koji se upotrebljava energija i potrošnja iste jasno ukazuje na prisustvo ili odsustvo vlasnika

- IoT omogućava orkestrirane napade mnogo višeg opsega i dosega od onih na koje smo navikli. IoT tehnologije omogućavaju algoritamski terorizam ali i novu vrstu dominacije i kolonizacije sveta jer IoT uređaji rade u fizičkom a ne virtuelnom univerzumu.⁷
- Poznat je slučaj iz 2015 godine kada je grupa hakera uspeła da preuzme komande i daljinski upravlja džipom Čiroki jer su zahvaljujući niskoj bezbednosti softvera za daljinsku dijagnostiku uspeali da pristupe sistemu za kočenje i njime manipulišu⁸
- Konstruktori neželjeno - usled toga što do sada o tome nisu morali da vode računa, povezujući raznorodne sisteme omogućuju curenje informacija kroz neki od portova ili komunikacionih protokola
- Tržište tera vendore da prave uređaje koji se mogu povezati iako još ne postoje standardi koji bi se bavili sigurnošću

Problem leži u osećaju lažne sigurnosti prema kojem se veruje da je sve ono što je nevidljivo ili strukturno udaljeno u dominantnom mentalnom modelu, nepostojeće, odnosno da ako nema opasnosti koja se zdravorazumski može detektovati i pojmiti onda nema nikakve opasnosti. Svima koji su se bavili bezbednosnim pitanjima ovaj model je poznat i predstavlja takozvani javni model ili „uverenje građana“ i često je korišten za lažno predstavljanje stvarnosti tako da su određene informacije zataškavane i sprečavane da dođu u javnost. Ovaj model bezbednosti počiva na takozvanom javnom mnjenju odnosno na slobodnom uvjerenju – što znači da ako većina veruje da je nešto bezbedno a nema kontrainformacija ili iskustava koje bi tu realnost pobijala onda je realnost bezbedna. Iz iskustva znamo da je internet uspeo da promeni ovu vrstu bezbednosne paradigme. Današnje okruženje od nas zahteva da u naše bezbednosne proračune uzmemo u obzir i nevidljive pretnje jer su one nevidljive samo nama a ne mora da znači da su nevidljive i onima koji predstavljaju bezbednosnu pretnju pa je onda neophodno reagovati onemogućavanjem i tih nevidljivih - nepostojećih pretnji. Te pretnje postaju vidljive tek kada bude kasno. Prema tome, ubeđenje da je bezbedno koristiti neku novu tehnologiju ne sme biti presudno za njenu

7 Dr. Joseph Reger, Fujitsu Forum 2013 Keynote: Internet of Things, Fujitsu - Human Centric Innovation, Published on Nov 14, 2014, video, 08.01.2016, dostupno na mreži: <https://www.youtube.com/watch?v=dbPLQXABavw>

8 Andy Green, Hackers Remotely Kill a Jeep on the Highway—With Me in It, 07.21.2015, 08.01.2016, dostupno na mreži: <http://www.wired.com/2015/07/hackers-remotely-kill-jeep-highway/>

primenu. Načini i modeli njene primene moraju se pokoravati nekim osnovnim protokolima koji su predmet uopštene najbolje prakse iz srodnih oblasti. IoT tehnologije nisu bezbedne ali nisu ni nebezbedne a priori, ali ono što se nikako ne može i ne sme dozvoliti je njihova primena bez jasnog bezbednosnog protokola kod cloud provajdera te krajnjeg korisnika tehnologije dok se od proizvođača mora zahtevati odgovarajući nivo bezbednosti ugrađen u senzore i aktuatoru te mogućnost prilagođavanja bezbednosnim standardima tokom vremena za svu isporučenu opremu za ceo životni vek uređaja. Ovako koncipirana bezbednosna platforma omogućava kasnije prilagođavanje kako potrebama korisnika tako i zahtevima eksploatacije.

Peter Warren Singer smatra da se pri analizi bezbednosnih rizika IoT tehnologije trebamo pridržavati proverljivih činjenica⁹:

1. Uređaji imaju komunikaciju bez nas (ovo je osnovni postulat M2M servisa). Uređaji su autonomni u svojoj operabilnosti sa hijerarhijski višim i horizontalno srodnim uređajima iste klase odnosno istog domena.
2. Postoji diskonekcija realnosti i javnog mišljenja po pitanju bezbednosti IoT vertikala
3. Kompleksnost tehnologije prevazilazi znanja i mogućnosti onih koji donose zakone
4. Bezbednosna paradigma mora biti u najširem fokusu određena sa sledeća dva pitanja:
 - Šta je moguće?
 - Šta je ispravno?
5. Tehnologija i politička dinamika određuju granice mogućeg i ispravnog (dozvoljenog)
6. Javnost, a i zakonodavci vezuju različite aktivnosti i tehnologije samo zato što koriste softver (IoT vertikala za telemedicinu nema nikakvih tehničkih sličnosti sa senzorskim sistemom za praćenje i predviđanje vremenskih prilika)
7. Strategija se svodi na mogućnosti i prioritete

Peter Warren Singer smatra da je stav mnogo veći problem od nivoa znanja, te smara da se bezbednosne strategije moraju svoditi na balansiranje između mogućnosti i prioriteta. Pri ovome se mora voditi računa o znanju, ljudima, motivaciji, relativnom i apsolutnom trošku izvođenja nekog IoT cyber napada, organizaciji, tenzijama između rivala.

Danas mnogi političari, javni govornici, pravnici, pa i pojedinci govore o bezbednosti pojedinih tehnologija. Barak Obama je izjavio da je Cyber bez-

9 Peter Warren Singer: "Cybersecurity and Cyberwar: What Everyone Needs to Know" | Talks at Google, Published on Feb 10, 2014, video, 17.01.2016, dostupno na mreži: <https://www.youtube.com/watch?v=h0SXO5KUZI0>

bednost najvažnije bezbednosno pitanje 21-og veka.¹⁰ Ali treba biti obazriv i priznati da je retko kad u ljudskoj istoriji „nešto tako značajno i tako kompleksno toliko javno raspravljano svaki put sa sve manje znanja i razumevanja“^{11,7} koje ovo pitanje sa sobom nosi.

Peter Warren Singer takođe javno iznosi i podatak da su u EPM Kanade i SAD veverice više puta oborile mrežu od hakera, tako da se ideja širenja panike kako bi se prodalo što više „bezbednosnih rešenja“ trebala što pre suzbiti jer „Al-Kaida bi htela al ne može, a Kina može ali neće- još da napravi ozbiljan Cyber napad na SAD“

Iako se stavovi Peter Warren Singer značajno razlikuju od ostalih pa im u mnogome i protivreče oni su bazirani na iskustvu i radu sa bezbednosnim tehnologijama najvišeg nivoa. Ono za šta se ovaj poznati autor zalaže može se sublimirati rečenicom: „Stuxnet¹² je pokazao da je efikasan sajber napad moguć ali i izuzetno težak.“ Te da je stoga industrijski napad malo verovatan ali to ne sme biti opravdanje za ne preduzimanje nikakvih mera bezbednosti.

Organski pristup bezbednosti je od presudnog značaja tokom celog životnog veka proizvoda odnosno usluge, ali on dosada nije bio podrazumevan u većini industrija koje su u IoT tehnologijama pronašle prostor dodatnog razvoja i rasta. Poseban problem predstavljaju različiti nivoi regulacije tržišta za različite industrijske grane ili nacionalne okvire a upravo nivo regulacije nekog tržišta regulisaće brzinu osvajanja tog tržišta IoT tehnologijama. Sa bezbednosnog stanovišta važno je napomenuti da IoT povezuje informacione i operacione tehnologije te da i pored svojih inherentnih bezbednosnih nedostataka podiže ukupan nivo bezbednosti, posebno u operacionom smislu, kao i u smislu kontrole i upravljanja vlasništvom.

10 Javno dostupni materijali sa govorima Baraka Obame, Bela kuća, Tehnology, Cybersecurity and Internet Policy, 17.01.2016, dostupno na mreži: <https://www.whitehouse.gov/issues/technology>

11 Remarks by Director David H. Petraeus at In-Q-Tel CEO Summit, Excerpts from Remarks Delivered by Director David H. Petraeus at the In-Q-Tel CEO Summit (March 1, 2012), 20.01.2016, dostupno na mreži: <https://www.cia.gov/news-information/speeches-testimony/2012-speeches-testimony/in-q-tel-summit-remarks.html>

12 Lawrence Conway, Obama ordered cyber-attacks on Iran's nuclear programme but created a super-virus that is now 'out of control', DailyMail, 1 June 2012, članak, 20.01.2016, dostupno na mreži: <http://www.dailymail.co.uk/news/article-2153308/Cyberattacks-Iran-ordered-Obama-created-virus-creating-havoc-internet.html#ixzz3xmY9vj62>

BLIŽI TEHNIČKI I ORGANIZACIONI OPIS BEZBEDNOSNIH PROBLEMA IOT TEHNOLOGIJA NA SADAŠNJEM NIVOU RAZVOJA TEHNOLOGIJE

Bezbednosni problemi koji se mogu pojaviti prilikom upotrebe privatnih i industrijskih IoT sistema mogli bi se sistematizovati na sledeći način¹³:

- Bezbednosni problemi u transportnom nivou rešenja koji se ogledaju u sledećem: enkriptovane konekcije su retke, API funkcije koje se koriste za očitavanje merenja sa senzora kao i upravljanje kućnim IoT uređajima nisu enkriptovane
- Arhiviranje i storniranje istorijskih podataka nije obezbeđeno mehanizmima enkripcije; u public cloud okruženjima pružaoci cloud usluge često nedovoljno obezbede podatke od drugih korisničkih naloga – izolacija je slaba ili nedovoljna
- Proizvođači „terenskih“ – korisničkih uređaja ne teraju korisnike da pri prvom pokretanju sistema promene proizvođački sistemski password
- Višak mrežnih protokola i portova – uređaji često imaju više različitih portova i protokola koje koriste od kojih nisu svi zaštićeni na isti način od neovlaštenog korištenja – npr. LAN i Wi-Fi zaštićeni dok na istom uređaju istovremeno postoje i Bluetooth i ZigBee preko kojih je moguć pristup bez autentikacije
- Kriptografija nije adekvatna sa strane vendora – jedan ključ vendor koristi za sve svoje uređaje – proizvode, te je moguće lako pronalaženje liste passworda koji omogućavaju pristup velikom broju različitih uređaja
- Krajnji korisnik ne može da promeni password za backdoor
- Fizički pristup uređajima nije adekvatno obezbeđen, uređaji postavljeni van zaštitnih ormara (ovo predstavlja veliki sigurnosni problem u industriji – jer ako je moguć pristup preko USB portova ili konzola direktno na uređaj moguća je i manipulacija istim pa samim tim i njihovu rekonfiguraciju i direktno upravljanje industrijskim procesima što otvara mogućnost industrijskih diverzija i terorizma)
- Trust-chain između senzora i logike mora biti obezbeđen odgovarajućom vrstom sigurnosti inače je moguće upravljati „postupkom“ manipulišući senzorima

13 Mark Stanislav, Top 3 Security Issues in Consumer Internet of Things (IoT) and Industrial IoT, The Internet of Things IoT Inc Business Channel, Published on Mar 4, 2015, video, 25.12.2015, dostupno na mreži: <https://www.youtube.com/watch?v=QelfiNqvhPU>

IoT vertikalne izložene su i ranjive na različitim nivoima. Možemo razlikovati 4 nivoa na kojima postoje različite ranjivosti kojima je sistem izložen. Ove ranjivosti prema nivoima možemo podeliti na¹⁴:

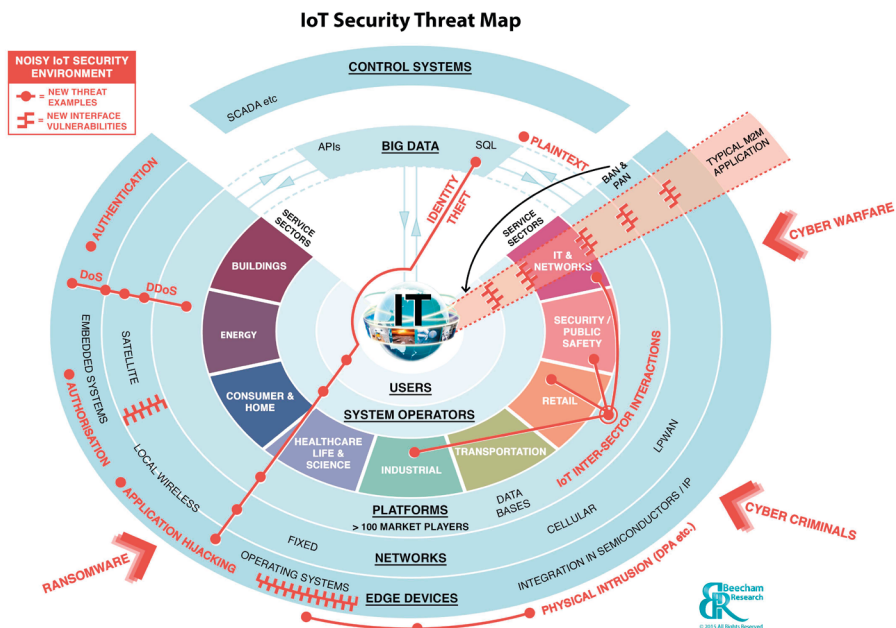
- Mrežni nivo obuhvata sve vrste LAN/WAN okruženja i saobraćaja i na njemu možemo da primetimo sledeće pretnje na koje je sistem ranjiv:
 - Nekonfigurisan ili pogrešno konfigurisan firewall
 - Skeniranje portova
 - Data injection
 - Denial of service
 - Man-in-the-middle
 - TCP napadi
 - Heartbeat
 - Nedostatak enkripcije nad podacima koji se transportuju
 - DDoS
 - BTF ranjivosti
 - Nezaštićeni web proxy-ji
- Infrastruktura je ranjiva na više načina pri čemu se kao osnovni bezbednosni nedostatak za krajnjeg korisnika postavlja pitanje bezbednosti cloud baziranih rešenja posebno na public cloud platformama jer krajnji korisnik niti ima uvid u preduzete bezbednosne mere niti na njih može izravno uticati. Takođe, zahvaljujući pomenutom, otežana je ili potpuno nemoguća adekvatna procena rizika i bezbednosni auditing. Sa druge strane u sistemima koji su izvedeni u potpunosti u privatnoj infrastrukturi postoji ozbiljna izloženost Brute Force napadima koji zahvaljujući dostupnim HPC računarima danas postaju sve češći oblik napada. U posebnu ranjivost na nivou infrastrukture svakako treba ubrojati (što je karakteristično za zdravstveni sektor i javnu upravu) da sve više zahteva da se korisnicima sistema (pacijentima) izdaje sve više dokumentacije u elektronskom obliku kako bi ih oni mogli koristiti i na drugim ICT sistemima pri čemu mnoge informacije ostaju nekriptovane (na nivou fajla) jer je prvobitni izveštaj bio samo za internu upotrebu. U nove pretnje na nivou infrastrukture možemo ubrojati:
 - Denial of services
 - DDoS napade
 - Nepoznate backdoor; Ovo je posebno karakteristično kod nadogradnje zastarele opreme kada se novi hardverski moduli (sa pripadajućim softverom) ugrađuju u već postojeća kućišta koja nisu bila ni namenjena za rad na mreži a kamoli da budu deo IoT vertikalne

14 Joe Colantonio, Bob Crews, Shailesh Mangal, The Internet of Things - Risks Presented by Security, webinar part 2, test talks, www.getzephyr.com, **Published on Jul 31, 2015**, video, 10.01.2016, dostupno na mreži: <https://www.youtube.com/watch?v=ZodKWqiT5HE>

- Cyber ratovanje i Cyber terorizam; Zbog pogodnosti koje pružaju napadačima napadi na infrastrukturu, često se koriste da bi se napadom na pojedini njen deo došlo u poziciju preuzimanja kontrole nad istom i njenog obaranja.
- Interfejs se kod IoT tehnologija ne može koristiti za napade na M2M servise već samo u slučajevima kada postoji terenski / lokalni HMI na nekom IoT uređaju ili kontroleru (za veće industrijske sisteme kao što je SCADA). Tehnike koje se koriste za napad na interfejs su:
 - Cross site scripting (java, php, power shell)
 - Password cracking
 - SQL injection
 - URL manipulation (obično se koristi http get metod)
 - Bezbednosni auditing
 - Novi načini logovanja na sistem, novi interfejsi kao što su skeneri za otisak prsta ili mrežnjače, prepoznaje glasa i slično koriste se za brže i lakše logovanje na sistem i po pravilu nisu kombinovani sa password pravilima (smatra se da korisnik koji se logovao otiskom prsta ne mora da unese korisničko ime i lozinku)
 - Embedded hacker tools; Hakerski alati su napredovali i sada koriste i tehnologije kao što je anti-forensics, dynamic behavior, modularnost tako da je moguće da na nivou infrastrukture imate ugrađene hakerske alate za koje niste ni znali da postoje kada ste nabavljali opremu i gradili infrastrukturu.¹⁵
- Uređaji (terenski uređaji, odnosno krajnji nodovi); Prve tri nabrojane oblasti su standardne IT oblasti i u njima je rizik „razumljiv i vidljiv“ IT i bezbednosnim stručnjacima. Na nivou uređaja zbog velikog broja tehnologija koje se ubrzano razvijaju, kao i zbog nepoznavanja matične tehnologije na kojoj uređaji rade može se reći da je rizik na nivou IoT uređaja još uvek „nepoznat i ne razumljiv“ te vrlo težak za procenu, ali se može konstatovati da na ovom nivou postoje sledeće bezbednosne ranjivosti:
 - Fizička sigurnost uređaja nije uvek obezbeđena na adekvatan način. Ovo se posebno odnosi na nosive i prenosive uređaje
 - Privatnost podataka – ovi uređaji sadrže podatke u RAW obliku koji često nisu zaštićeni ni na koji način jer se smatra da korisnik vodi računa o uređaju. Ovo je posebno izraženo kad su u pitanju „nosiva zdrastvena pomagala“ (hotleri, merači krvnog pritiska i otkucaja srca koji su integrisani u sat ili prsten kao krajnji čvor IoT vertikale)

15 Defcon 18 - SCADA and ICS for Security Experts: How to avoid Cyberdouchery, video, available online: <http://www.youtube.com/watch?v=4gLAbIc2k9E>

- Automatske nadogradnje (firmware ili softvera) o kojem krajnji korisnik ne zna ništa i na njega ne može da utiče
- Backdoor
- Mrežne mogućnosti na samom uređaju (uređaj ima više različitih oblika povezivanja sa internetom i koristi automatski algoritam da bira najpovoljniji oblik komunikacije)

Slika 2: Mapa bezbednosnih pretnji u IoT okruženju, Izvor: Beecham Research, 03.05.2015, dostupno na mreži: <http://www.beechamresearch.com/download.aspx?id=43>

Poznati proizvođač antivirusa i ostalog bezbednosnog softvera Kaspersky Lab naglašava da se IoT vertikalne značajno razlikuju po svojoj funkcionalnosti kao i po načinu transporta podataka od računarskih mreža jer su asimetrične po pitanju saobraćaja (saobraćaj ide od senzora ka Cloudu i od Clouda ka aktuatorima). Takođe upozorava na niz funkcionalnosti koji krajnji nodovi imaju nenamerno (eng. not-by-design).¹⁶ Ove funkcionalnosti su posledica platforme koja se koristi i ne doprinose vrednosti vertikalne ali su tu usled dizajna platforme koja se koristi i koja je robusnija i bogatija u odnosu na ogoljene zahteve vertikalne. Upravo u tim dodatnim funkcionalnostima leži i ugrađena mogućnost zloupotrebe dizajna platforme za pene-

16 When IoT attacks, a case study, Kaspersky Lab, Billy Rios, Published on May 15, 2015, video, 17.01.2016, dostupno na mreži: <https://www.youtube.com/watch?v=j0QgDEB9yKo>

traciju u IoT vertikalnu. Posebnu mogućnost napadačima predstavlja činjenica da za sve standardne IoT platforme postoje detaljna uputstva namenjena inženjerima kako bi ih oni mogli prilagoditi svojim namenama. Dodatni bezbednosni problem, koji uočavaju stručnjaci iz Kaspersky laboratorija, leži u činjenici da su operativni sistemi za IoT platforme mali i nedovoljno robusni te podložni bafer overflow napadima, kao i da su dostupni kroz web servis pa je dovoljno da http post request pogodi odgovarajući DLL file kako bi napadač dobio informacije koje traži.

Gledano na nivou hardverskih platformi i novih IoT protokola postojeći nivo bezbednosti nije zadovoljavajući ali je očigledan napor proizvođača da se protokoli kao i bezbednosne mere za iste standardizuju. Jedan od boljih primera za to su svakako delovanja ZigBee Alliance ZARC Security Task Group i OIC – open interconnect consortium koji pokušavaju naći zajednički radni okvir koji treba da spoji različite tehnologije i uređaje odnosno da kroz standardizaciju omogući srvaranje vertikalnih tržišta sa industrijskim standardima kvaliteta.¹⁷ Robert Cragie smatra da je sigurnost ZigBee uređaja u takozvanom centru poverenja. Za bezbedno funkcionisanje u mreži, ZigBee uređaj mora imati susedni uređaj sa kojim može razmeniti sigurnosne ključeve i koji kontroliše pristup. ZigBee zato uvodi concept centra poverenja koji: čuva sve ključeve za mrežu uređaja, koristi bezbednosne usluge da bi konfigurisao uređaj sa ključem, koristi bezbednosne usluge da autorizuje uređaj na mreži. ZigBee kordinator je obično posvećen kao uslugu centara poverenja.¹⁸

Različite kompanije koje se bave IoT tehnologijama imaju potpuno različit pristup kada su u pitanju pojedini aspekti bezbednosti. Tako recimo Wind River smatra da metod stavljanja malicioznih korisnika interneta na crnu listu ne može biti primenjen na terenske uređaje jer zahtevaju previše prostora na disku. Takođe, ne automatska autentikacija za terenske uređaje nema previše smisla jer kod senzora i aktuatora nema nekoga ko bi mogao da prosledi akreditive na server za autentikaciju.

Wind River, koji je vodeća kompanija na polju embedded softvera, predlaže da se za IoT vertikale bezbednost primenjuje tokom celokupnog životnog ciklusa i to na sledeći način¹⁹:

17 The Future of IoT: Why We Need the Open Interconnect Consortium, Samsung Developer Connection, Published on Nov 19, 2014, video, 20.01.2016, dostupno na mreži: <https://www.youtube.com/watch?v=D7zmQX5pmPc>

18 Robert Cragie, ZigBee Security, ZigBee Alliance ZARC Security Task Group, ©2009 ZigBee Alliance, dostupno na mreži; <https://docs.zigbee.org/zigbee-docs/dcn/09-5378.pdf>

19 SECURITY IN THE INTERNET OF THINGS, Lessons from the Past for the Connected Future, White Paper, Wind River, 2015, dostupno na mreži: http://www.windriver.com/whitepapers/security-in-the-internet-of-things/wr_security-in-the-internet-of-things.pdf

- Bezbedno podizanje operativnog sistema na uređajima (eng. Secure booting)
- Kontrola pristupa
- Autentikacija na nivou uređaja (svaki krajnji nod IoT vertikale bilo da je senzor ili aktuator mora se autentikovati svom mrežnom kontroleru, inteligentnom gateway ili na cloud pre nego što počne da prima ili šalje podatke)
- Krajnji nodovi moraju ispred sebe imati fajervol koji ih štiti od malicioznih napada sa interneta
- Pečevi i upgrade moraju se dostavljati tokom celog životnog veka ali moraju biti centralizovani za celu vertikalu, te zahtevati minimalni bandwidth.

Osnovni organizacioni problem bezbednosne prirode mogao bi se opisati na sledeći način. IoT uređaji na mreži se ponašaju kao računari i imaju bezbednosne probleme „klasičnih“ računara, ali se njima ne upravlja kao računarima. Najbolji primer ovoga su medicinski aparati koji su spojeni na LAN mrežu koje koristi medicinsko osoblje a setuje, održava, vrši daljinske dijagnostike i rešava probleme, vendor.²⁰

Proizvođači IoT uređaja se bore s time kako da se uklope u postojeće bezbednosne strategije. Pritisak dovođenja proizvoda na tržište u što kraćem roku je takav da mnogi proizvođači preuranjeno iznose svoje uređaje na tržište u nadi da se bezbednosni problemi neće pojaviti u ranoj fazi razvoja IoT tržišta i da će im to obezbediti dovoljno vremena da uočene nedostatke isprave kroz upgrade i patch softvera. Ovakav pristup dovodi do toga da jedan bezbednosni propust u jednoj oblasti (sektoru) može lako da se prenese na drugu i to predstavlja osnovni bezbednosni nedostatak IoT vertikala.

MOGUĆA REŠENJA BEZBEDNOSNIH PROBLEMA U OKVIRU IOT TEHNOLOGIJA

Postojeća bezbednosna internet rešenja

Tokom istraživanja koje je SANS Institut uradio, bezbednost IoT tehnologija je ocenjena kroz sledeći niz karakteristika²¹:

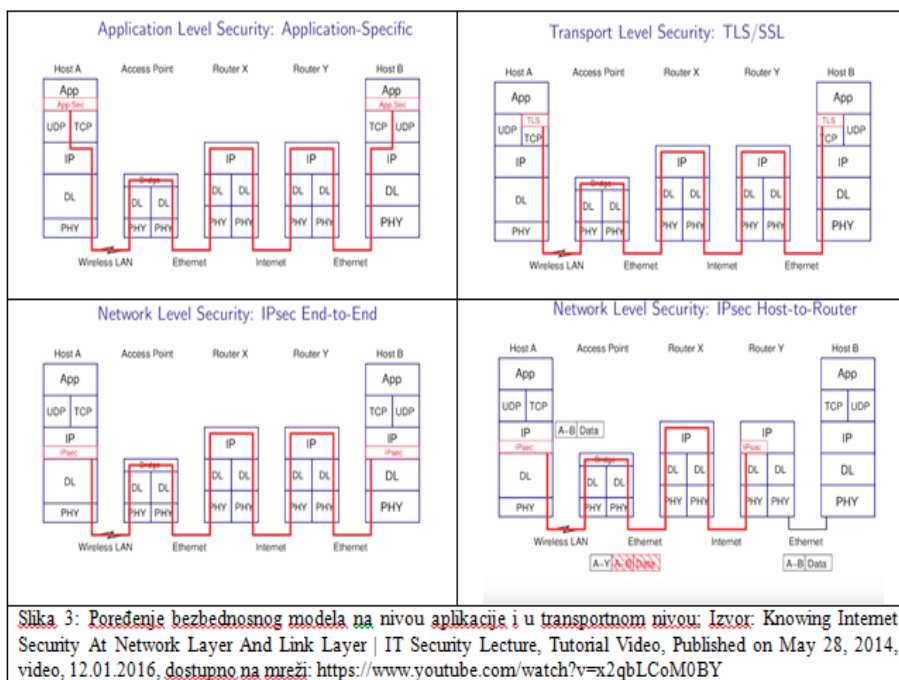
- 78% ispitanih smatra da mogućnosti za osnovnu vidljivost i upravljanje IoT uređajima treba obezbediti nekom od sigurnosnih mera i/ili porce-

20 James Kaplan, Cyber security and the Internet of things, Synergia Foundation, **Published on May 27, 2015, video, 09.01.2016, dostupno na mreži: https://www.youtube.com/watch?v=h7Xk_KADKyo**

21 Security Realities of IoT (Internet of Things), CISCO Blog, 20.01.2016, dostupno na mreži: <http://blogs.cisco.com/tag/siem>

dura. Ovome treba dodati da čak 46% nema razvijene politike za pristup i upravljanje IoT uređajima.

- Najčešće korištene tehnologije za obezbeđenje IoT uređaja su:
 - 68% authentication/authorization,
 - 65% system monitoring,
 - 49% segmentation.
- Od ukupnog broja implementiranih IoT uređaja, do 74% njih može se doći isključivo ručnom pretragom odnosno skeniranjem mrežnog segmenta na kojem se nalaze.
- Oko 67% ranih korisnika IoT tehnologije koristi SIEM za prikupljanje i monitoring IoT uređaja.

Razmatrajući pitanje bezbednosti IoT tehnologije u celini moramo primetiti da je često prisutan disbalans između primenjenih tehnologija i mesta njihove primene u IoT lancu informacija pri čemu je pitanjima bezbednosti na pojedinim mestima unutar lanca posvećena prevelika pažnja (čime se stvaraju bespotrebni troškovi) dok se drugi segmenti lanca ostavljaju neobezbeđeni i nebezbedni.

Mogućnost bezbednog korišćenja uređaja nije pitanje budućnosti već način razmišljanja posebno u fazama projektovanja i održavanja uređaja kao

i načina na koji se oni koriste. Bezbednost mora biti ugrađena već na čipu – sigurnost mora biti uneta na najdubljem mogućem nivou.²²

Kombinovanje bezbednosnih rešenja primenjenih u različitim oblastima ICT tehnologija je očigledno neophodno da bi se postigao odgovarajući nivo bezbednosti za pojedine IoT vertikale. Bezbednost zasnovana na principima klasičnih IT tehnologija primenjiva je na nivou Cloud-a kao i na nivou enkriptovanih end-to-end aplikacija što pojedine Cloud platforme već sada nude. Dobar primer ovakve implementacije bezbednosnih strategija nudi Microsoft Azure platforma koja tokom pisanja aplikacije za senzor zahteva da bilo koja API funkcija bude enkriptovana.²³

Druga strategija primenjiva za industrijske IoT vertikale mogla bi da se zasniva na zaštiti po dubini koja se već dugi niz godina koristi kao način zaštite za SCADA sisteme. U ovoj bezbednosnoj strategiji bezbednost se proverava na više hijerarhijskih i organizacionih nivoa, kao i u proaktivnom, aktivnom i retroaktivnom modu.²⁴ Praćenje bezbednosnih incidenata i istorijskih logova jedan je od široko rasprostranjenih načina da se uspostavi odgovarajući nivo ICT tehnologija. SIEM (eng. Security information and event management) tehnologije standardizovane su za većinu klasičnog ICT softvera i hardvera pa je uz odgovarajuće prepravke postojećih SIEM rešenja koje korporacije poseduju moguće integrisati i dobar deo IoT uređaja – posebno onih opšte upotrebe (ne važi za industrijske uređaje usled jednog inherentnog ograničenja SIEM rešenja – pravila i značenja variraju od slučaja do slučaja). Da bi se postojeća SIEM rešenja prilagodila primeni i nad IoT uređajima i tehnologijama potrebno je da se uvedu jedinstveni standardi za logove, takode da se prognostika na industrijskom nivou ne radi samo na osnovu logova jer su oni uvek u prošlosti već uzimajući i ukupnu kolektivnu prognostiku za ponašanje pomenutih uređaja. Strategija zaštite po dubini zahteva integraciju IoT tehnologija sa firewall i antivirus rešenjima koja deluju po dubini dok se postojeća SIEM rešenja mogu primeniti u oba scenarija i kao dodatni sigurnosni layer nad sistemom i kao deo sistema, s tim da kad se koriste u prvom scenariju postoji realno kašnjenje nad događajima odnosno događaji se analiziraju sa istorijskog aspekta i sigurnost sistema prilagođava se novonastalim pretnjama.

Treća moguća strategija razvoja adekvatnih bezbednosnih rešenja za IoT tehnologije mogla bi da se ogleda u razvoju novih bezbednosnih paradigmi i

22 Alex Hawkinson, Digital Future: The Internet of Things, Milken Institute, Published on Apr 28, 2015, video, 30.12.2015, dostupno na mreži: <https://www.youtube.com/watch?v=qWR32v5ual8>

23 Mobile Apps to IoT: Connected Devices with Windows Azure, Microsoft Virtual Academy, 05.12.2015, dostupno na mreži: https://mva.microsoft.com/en-US/training-courses/mobile-apps-to-iot-connected-devices-with-windows-azure-8588?l=BrvcQz20_504984382

24 Recommended Practice: Improving Industrial Control Systems Cybersecurity with Defense-In-Depth Strategies, Homeland Security, October 2009, U.S. Government, 20.01.2016, dostupno na mreži: https://ics-cert.us-cert.gov/sites/default/files/recommended_practices/Defense_in_Depth_Oct09.pdf

njihovom prevođenju na nivo funkcionalnosti sistema. Chris Rezendes, razvio je bezbednosnu paradigmu koja se zasniva na sledećih sedam pitanja²⁵:

- Šta hoćemo da instrumentalizujemo?
- Koje podatke hoćemo da dobijemo - imamo dostupne?
- Ko ima pristup ovim podacima?
- Ko poseduje ove podatke - ima vlasništvo nad njima?
- Ko određuje prava pristupa?
- Koji je minimalni komunikacioni metod (VPN, SSL, SSH,...)?
- Šta se dešava kad neko prekrši pravila?

Takođe prilikom određivanja bezbednosnih pravila treba se pridržavati tri sledeće maksime:

- Ljudi su iznad mašina
- Lica su iznad ekrana
- Velike potrebe iznad malih pogodnosti

Cloud security alliance dala je u svom vodiču za bezbednost ranih korisnika IoT tehnologija sledeću matricu sastavljenu od pitanja i odgovora kao pomoć pri određivanju odgovarajućeg oblika autentikacije IoT uređaja²⁶:

	Pitanje	Optimalni autentikacijski metod
1	Da li implementacija zahteva M2M komunikaciju?	Ako je odgovor da, ispitajte komunikacijske protokole na uređaju i odredite da li oni podržavaju native autentikaciju.
2	Da li vaš IoT uređaj podržava neki od komunikacionih protokola koji pružaju uslugu autentikacije?	Ukoliko ne, razmotrite layer security model višeg tipa kao što su TLS ili DTLS.
3	Da li vaš IoT uređaj ima ograničenja po pitanju memorije ili procesorske snage?	Ukoliko da, razmotrite rad sa vendorima koji podržavaju IEEE 1609.3 sertifikate.
4	Ko će upravljati vašim uređajem? Da li je udaljen nadzor zahtevan?	Planirajte svoju implementaciju u zavisnosti od matrice kontrole pristupa i odaberite najjači metod autentikacije podržan za svaki uređaj u vertikal.
5	Da li vaš IoT uređaj poseduje mrežne menadžment funkcije kao što su SNMP ili SSH?	Onemogućite višak funkcionalnosti i zaključajte terenske uređaje tako da podržavaju uslugu autorizacije. Napravite protokol i proceduru za mrežni menadžment vaših uređaja.

25 Chris Rezendes, Rethink money and meaning with the internet of things: Chris Rezendes at TEDxSanDiego 2013, TEDx Talks, Published on Feb 14, 2014, video, 06.01.2016, dostupno na mreži: <https://www.youtube.com/watch?v=Q40TyD6Yxdl>

26 Cloud Security Alliance, Security Guidance for Early Adopters of the Internet of Things (IoT), April 2015, Mobile Working Group, dostupno na mreži: https://downloads.cloudsecurityalliance.org/whitepapers/Security_Guidance_for_Early_Adopters_of_the_Internet_of_Things.pdf

6	Da li vaš uređaj poseduje RESTful interfejs?	Razmotrite autentikaciju krajnjih nodova pomoću token baziranih protokola kakav je OAuth 2
7	Da li se uređaj konektuje na cloud direktno?	Osigurajte da API funkcije koriste odgovarajući ključ za autentikaciju na cloud uslugu.

Rešenja kroz nove tehnologije –nebezbednosne tehnologije

Zahtevi za bandwidth-om neophodnim da se prenese dovoljna količina podataka sa lokalnog IoT senzora, aktuatora ili drugog uređaja možda bi u budućnosti mogli da se ostvare primenom Li-Fi tehnologije.²⁷ Li-Fi tehnologija pored pitanja protoka i bandwidth-a rešava još neke inherentne slabosti Wi-Fi tehnologije kada je u pitanju bezbednost podataka i energetska efikasnost transportnog modela, a kao posebnu pogodnost njenoj ubrzanoj primeni svakako pogoduje činjenica da infrastruktura za ovu tehnologiju već postoji na svakom našem plafonu – kao izvor /predajnik moguće je koristiti bilo koje sijalično mesto.²⁸ Ono što takođe pogoduje razvoju Li-Fi tehnologije je činjenica da je ona praktično imuna na ograničenja vezana za industrijske uslove i da se bez posebne već sa standardnom opremom može primenjivati i u industrijskim postrojenjima.

ZAKLJUČAK

Upravljanje bezbednošću IoT vertikalna je stalan posao i nikada se ne završava, jer svakodnevno nastaju nove pretnje od kojih sistem treba odbraniti. To znači da sistem bezbednosti mora biti ne samo proaktivan već i sposoban da evoluiru kroz vreme te obezbedi svu neohodnu zaštitu onda kada je potrebna a da istovremeno ne bude procesorski zahtevan zbog oskudne procesorske snage na krajnjim čvorovima IoT vertikale (senzorima i aktuatorima).

Bezbednost sa stanovišta IoT tehnologija treba posmatrati uvek u smislu konteksta na koje se pomenuta IoT vertikala i bezbednosno pitanje odnosi. Tako možemo razlikovati praktično dva potpuno suprotstavljena tipa bezbednosti nad IoT vertikalama:

- Privatni, koji se zasniva na permisi da informacije i upravljanje nad industrijskim uređajima i tehnologijama te nad privatnim posjedima mora biti zaštićeno od zloupotreba i obezbeđeno dovoljnim nivoom tehnološke, pravne i operacione bezbednosti, te da svaki vlasnik neke imovine o ko-

27 Li-Fi, 100X Faster Than Wi-Fi! | ColdFusion, ColdFusion, Published on Nov 27, 2015, video, 08.01.2016, dostupno na mreži: <https://www.youtube.com/watch?v=wqH9KX9o0vg>

28 Harald Haas: Wireless data from every light bulb, TED, Uploaded on Aug 2, 2011, video, 08.01.2016, dostupno na mreži: <https://www.youtube.com/watch?v=NaoSp4NpkGg>

joj se stara ili kojom upravlja neka IoT vertikala, ima pravo da zna na koji način je njegovo vlasništvo obezbeđeno i do kog nivoa. Takođe, ista bezbednosna paradigma mora da važi i u slučajevima kada se IoT koristi u medicinske, vojne ili svrhe upravljanja industrijskim kapacitetima, kod kojih bilo koji neovlašten ili maliciozni napad i proboj te neovlašteno pribavljanje i manipulacija sa informacijama koje potiču sa IoT sistema mogu da imaju štetne ili čak fatalne posledice. Postojeće tehnologije ne mogu u potpunosti da zaštite uređaje, vertikale i informacije ali proizvođači, vendori i zakonodavci traže adekvatna rešenja od kojih se najprihvatljivijim može oceniti strategija bezbednosti po dubini za koju zaključujemo da je osnovni pravac razvoja bezbednosnih tehnologija u okviru IoT tehnologija kada je u pitanju rad nad privatnim podacima i sistemima.

- Javni, koji se zasniva na permisi da su informacije, koje iz realnog sveta uzima, prenosi i transformiše odgovarajuća IoT vertikala, od opšteg javnog interesa i da ni na koji način ne smeju biti privatne već javno dostupne svima koji žele da ih koriste. Osnovni vid ovakvih informacija su informacije o vremenu, zagađenosti, vodi, elementarnim nepogodama ali i informacije od značaja za druga javna dobra i ustanove. U ovakvom okruženju, pitanje bezbednosti se svodi na stalnu dostupnost i ispravnost informacija. Ipak, kako ovaj oblik informacija do sada nije bio u ovoj meri dostupan javnosti, postavlja se pitanje šta će se desiti ako sva javna vlasništva učinimo dostupnim (svim stejkholderima) u smislu informacije ili čak upravljanja? Ovo je važno pitanje jer značaj IoT tehnologija ide iznad tehnologije ili finansija, te ima opšti značaj.

Alicija Asin, CEO Libelium, smatra da zahvaljujući IoT tehnologijama u konceptu pametnih gradova javne informacije moraju biti dostupne u standardizovanim formatima i dostupne svima na način da im svako može pristupiti i tumačiti uz minimalni softver.²⁹ Takođe, smatra da bi u ovakvom scenariju razvoja pametnih gradova IoT tehnologija mogla da dovede do demokratizacije informacija od javnog značaja i time da veću mogućnost uvida, kontrole ali i odgovornosti svih građana za funkcionisanje istih. Slažući se sa mogućnostima demokratizacije informacija koje IoT tehnologije donose u ovom scenariju, zaključujemo da je implementacija istih u ovim scenarijama ne samo poželjna već neophodna, te da bi se radi realizacije opštih interesa morala što brže obaviti. U tom smislu preporučujemo svim javnim institucijama i dužnosnicima da razmotre ovu mogućnost za demokratizaciju javnih dobara kroz informacione tehnologije a posebno kroz IoT

29 Alicia Asin: "Big Data and the Hypocrisy of Privacy" - Strata Europe 2014, O'Reilly, Published on Nov 20, 2014, video, 08.01.2016, dostupno na mreži: <https://www.youtube.com/watch?v=oWwQfgpv1zI>

tehnologije koje bi bile javno dostupne. Takođe, na globalnom planu možemo zaključiti da bi zajednički cilj primene IoT tehnologija dugoročno mogao da se ogleda u maksimi prema kojoj svi živimo na istoj planeti, a IoT tehnologije nam mogu pomoći da uvidimo načine na koje se naš zajednički životni prostor upotrebljava i kako da ga zaštitimo od zloupotreba.

Abstract

This paper deals with the review of the existing technologies, compares views on security issues of IoT technologies from leading experts and companies in the field and proposes a general security solution at the level of application and in terms of establishing appropriate safety conditions and legislation that would have to organize this field better and more thoroughly.

It analyzes current perception of solutions providers and the market about IoT devices and their hereditary problems related to the need for extremely rapid development and putting into use, as well as problems with interoperability that emerges from constant increase in number of IoT devices and the number of their manufacturers.

Considered are the safety aspects of IoT technologies through IoT concept as a factor of change in the way we think about our everyday lives and the consequential role of individuals in enforcing security of IoT systems.

In conclusion, adding to the needs to define security standards and the existence of built-in security in every IoT device, we emphasize the need for transparency of the IoT security technologies.

Keywords: IoT, Internet of things, technology, trend, security, development, industry, social impact

LITERATURA

1. John Thompson, Keynotes 2014 Chicago Internet of Things World Forum, Published on Oct 22, 2014, video, 30.12.2014, dostupno na mreži: https://www.youtube.com/watch?v=-lwl0GbZd_c
2. IDC Reveals Worldwide Internet of Things Predictions for 2015, Press Release, 03 Dec 2014, IDC Futurescape for Internet of Things, 13.01.2016, dostupno na mreži: <https://www.idc.com/getdoc.jsp?containerId=prUS25291514>
3. Brian Witten, IoT is Starving for Built-In Security, TIA NOW, Published on Sep 17, 2015, video, 10.01.2015, dostupno na mreži: <https://www.youtube.com/watch?v=v9vvNfe39is>
4. Tapping into the Potential of the Industrial IoT, Moxa, January 2016, newsletter, 13.01.2016, dostupno na: http://www.moxa.com/newsletter/connection/2016/01/feat_01.htm?utm_source=2016_01_Connection&utm_medium=email&utm_campaign=Connection&mkt_tok=3RkMMJWWJF9wsRoiuq%2FAZKXonjHpfsX%2B4uQoXbHr08Yy0EZ5VunJEUWY3oEFSNQ%2FcOedCQkZHblFnV4JS62vS7cNoq0O
5. Dr. Joseph Reger, Fujitsu Forum 2013 Keynote: Internet of Things, Fujitsu - Human Centric Innovation, Published on Nov 14, 2014, video, 08.01.2016, dostupno na mreži: <https://www.youtube.com/watch?v=dbPLQXABavw>

6. Andy Green, Hackers Remotely Kill a Jeep on the Highway—With Me in It, 07.21.2015, 08.01.2016, dostupno na mreži: <http://www.wired.com/2015/07/hackers-remotely-kill-jeep-highway/>
7. Peter Warren Singer: “Cybersecurity and Cyberwar: What Everyone Needs to Know” | Talks at Google, Published on Feb 10, 2014, video, 17.01.2016, dostupno na mreži: <https://www.youtube.com/watch?v=h0SXO5KUZI0>
8. Javno dostupni materijali sa govora Baraka Obame, Bela kuća, Tehnology, Cybersecurity and Internet Policy, 17.01.2016, dostupno na mreži: <https://www.whitehouse.gov/issues/technology>
9. Remarks by Director David H. Petraeus at In-Q-Tel CEO Summit, Excerpts from Remarks Delivered by Director David H. Petraeus at the In-Q-Tel CEO Summit (March 1, 2012), 20.01.2016, dostupno na mreži: <https://www.cia.gov/news-information/speeches-testimony/2012-speeches-testimony/in-q-tel-summit-remarks.html>
10. Lawrence Conway, Obama ordered cyber-attacks on Iran’s nuclear programme but created a super-virus that is now ‘out of control’, DailyMail, 1 June 2012, članak, 20.01.2016, dostupno na mreži: <http://www.dailymail.co.uk/news/article-2153308/Cyberattacks-Iran-ordered-Obama-created-virus-creating-havoc-internet.html#ixzz3xmY9vj62>
11. Mark Stanislav, Top 3 Security Issues in Consumer Internet of Things (IoT) and Industrial IoT, The Internet of Things IoT Inc Business Channel, Published on Mar 4, 2015, video, 25.12.2015, dostupno na mreži: <https://www.youtube.com/watch?v=QelfiNqvhPU>
12. Joe Colantonio, Bob Crews, Shailesh Mangal, The Internet of Things - Risks Presented by Security, webinar part 2, test talks, www.getzephyr.com, Published on Jul 31, 2015, video, 10.01.2016, dostupno na mreži: <https://www.youtube.com/watch?v=ZodKWqIT5HE>
13. Defcon 18 - SCADA and ICS for Security Experts: How to avoid Cyberdouchery, video, available online: <http://www.youtube.com/watch?v=4gLablc2k9E>
14. When IoT attacks, a case study, Kaspersky Lab, Billy Rios, Published on May 15, 2015, video, 17.01.2016, dostupno na mreži: <https://www.youtube.com/watch?v=j0QgDEB9yKo>
15. The Future of IoT: Why We Need the Open Interconnect Consortium, Samsung Developer Connection, Published on Nov 19, 2014, video, 20.01.2016, dostupno na mreži: <https://www.youtube.com/watch?v=D7zmqX5pmPc>
16. Robert Cragie, ZigBee Security, ZigBee Alliance ZARC Security Task Group, ©2009 ZigBee Alliance, dostupno na mreži: <https://docs.zigbee.org/zigbee-docs/dcn/09-5378.pdf>
17. SECURITY IN THE INTERNET OF THINGS, Lessons from the Past for the Connected Future, White Paper, Wind River, 2015, dostupno na mreži: http://www.windriver.com/whitepapers/security-in-the-internet-of-things/wr_security-in-the-internet-of-things.pdf
18. James Kaplan, Cyber security and the Internet of things, Synergia Foundation, Published on May 27, 2015, video, 09.01.2016, dostupno na mreži: https://www.youtube.com/watch?v=h7Xk_KADKyo
19. Security Realities of IoT (Internet of Things), CISCO Blog, 20.01.2016, dostupno na mreži: <http://blogs.cisco.com/tag/siem>
20. Alex Hawkinson, Digital Future: The Internet of Things, Milken Institute, Published on Apr 28, 2015, video, 30.12.2015, dostupno na mreži: <https://www.youtube.com/watch?v=qWR32v5uaI8>
21. Mobile Apps to IoT: Connected Devices with Windows Azure, Microsoft Virtual Academy, 05.12.2015, dostupno na mreži: https://mva.microsoft.com/en-US/training-courses/mobile-apps-to-iot-connected-devices-with-windows-azure-8588?l=BrvcQz20_504984382
22. Recommended Practice: Improving Industrial Control Systems Cybersecurity with Defense-In-Depth Strategies, Homeland Security, October 2009, U.S. Government, 20.01.2016, dostupno na mreži: https://ics-cert.us-cert.gov/sites/default/files/recommended_practices/Defense_in_Depth_Oct09.pdf

23. Chris Rezendes, Rethink money and meaning with the internet of things: Chris Rezendes at TEDxSanDiego 2013, TEDx Talks, Published on Feb 14, 2014, video, 06.01.2016, dostupno na mreži: <https://www.youtube.com/watch?v=Q40TyD6YxdI>
24. Cloud Security Alliance, Security Guidance for Early Adopters of the Internet of Things (IoT), April 2015, Mobile Working Group, dostupno na mreži: https://downloads.cloudsecurityalliance.org/whitepapers/Security_Guidance_for_Early_Adopters_of_the_Internet_of_Things.pdf
25. Li-Fi, 100X Faster Than Wi-Fi! | ColdFusion, ColdFusion, Published on Nov 27, 2015, video, 08.01.2016, dostupno na mreži: <https://www.youtube.com/watch?v=wqH9KX9o0vg>
26. Harald Haas: Wireless data from every light bulb, TED, Uploaded on Aug 2, 2011, video, 08.01.2016, dostupno na mreži: <https://www.youtube.com/watch?v=NaoSp4NpkGg>
27. Alicia Asin: "Big Data and the Hypocrisy of Privacy" - Strata Europe 2014, O'Reilly, Published on Nov 20, 2014, video, 08.01.2016, dostupno na mreži: <https://www.youtube.com/watch?v=oWwQfgpvIzI>

Image: „Refugee“ by Frances Bruno Catalano

NOA, PETAR PAN I USPAVANA LJEPOTICA¹ (EUROPSKI IMPERIJALIZAM MAŠTE)

NOAH, PETER PAN AND THE SLEEPING BEAUTY (EUROPEAN IMPERIALISM OF IMAGINATION)

Anis Bajrektarević²

Sažetak

Gospodarske nedaće; recesija planova i inicijativa; €-kriza; Brexit (najavljeni Britanski izlazak iz Unije) i iredentizam u Ujedinjenom Kraljevstvu, Španiji, Belgiji, Danskoj i Italiji; dugotrajna nestabilnost u Euromediterranskom teatru (dužnička kriza Europskog juga – zemalja skrutiniziranih i ismijavanih pod nadimkom SVINJE/PIGS, sve još jače podcrtano sa propalim državama mediteranskog Bliskog Istoka); terorizam; nezabilježeno loši odnosi sa Rusijom; priliv pretežito Muslimanskih izbjeglica sa Levanta u brojevima i intenzitetu nezabilježenim još od egzodusa Drugog Svjetskog Rata; konzekventan rast desničarskih političkih partija koje eksploiraju strah od drukčijosti što sada dodatno pojačava već prisutnu bojazan oko uzmičućih prava na rad i socijalnu pravdu, generacijsku nezaposlenost i socio-kulturne anksioznosti i egzistencijalni stress... Sami se temelji Europe tresu.

Iznenadujuće, veoma je malo javne debate o tome u Europi. Još više zabrinjava činjenica da bilo kakvo samopropitivanje Europe o njejoj ulozi i njenim proteklm politikama na Bliskom Istoku, te Europskom Istoku jeste jednostavno van svakog razmatranja. Bezgrešnost Brisela i EU, vođene od strane Atlansko-centralne Europe, je neupitna. Je li to istina ili tek dogma?

Ključne riječi: terorizam, kršćanska Europa, Bliski Istok, europejstvo

JEL klasifikacija: F5

UVOD

Jedna od vodećih figura europske Renesanse koje je uvelike inspirisala tadašnju intelektualnu obnovu, Dante, smješta Proroka Muhameda u osmi

1 Tekst je do sada objavljen u preko dvadeset zemlja na četiri kontinentna svijeta. Sa engleskog originala: *Noah, Peter Pan and the Sleeping Beauty – Imperialism of Imagination* prevela Mag. Iva Kožul (rev. A.B.)

2 prof. dr Anis Bajrektarević, šef katedre i profesor međunarodnog prava i globalnih političkih studija sa sjedištem u Beču, Austrija, anis@corpsdiplomatie.cd

krug svoga *Pakla*. Jedini koji su iza Muhameda su Juda, Brut i Satana. "Islam je shvaćen kao negacija kršćanstva, kao anti-Europski...a sam Muhamed kao antihrist u savezu sa samim đavolom..." navodi Rana Kabbani u svom vanrednom uradku *Imperijalne Obmane* (*Imperial Fictions*).

Ipak, obje religije vuku svoje korijene od Abrahama. Obje su živjele u harmoniji (ili su barem kohabitirale vijekovima unutar Bliskog Istoka, posebice u Lebanonu, Siriji, Iraku, Egiptu). Odkuda onda disharmoničan odnos između kršćanske Europe i Bliskog Istoka? Da li se možda Europa odlučila na kurs kolizije sa Muslimanima kako bi vještački stvorila homogeno, kompaktno europejstvo? Bez neprijatelja pred vratima, nema jedinstva u kući?

Ovo je onostoljetna priča, koja nije za naše doba – netko bi mogao reći. No, odsustvo svake samorefleksije na strani EU spram njene politike na Bliskom Istoku, nagna nas da ponovno zavirimo u neka tamna poglavlja europske povjesti, te u samu genezu njene predsekularne i sekularne misli.

BOŽIJI GRAD BRISEL: NEMA SPASENJA VAN EURO-ATLANSKOG³

Europa se prozvala 'kršćanskom' zato što je svoj identitet zamislila iliti izmislila kao Katolički u kontra-određenju spram islamskog Bliskog Istoka te istočnog (originarnog ili Pravoslavnog) kršćanstva. Samo kršćanstvo, naravno, potječe sa Bliskog Istoka, nikako iz Europe. U biti, ono se postupno univerziralo i europeiniziralo zahvaljujući na Balkanu rođenom Rimskom Imperatoru, koji je proveo znatan dio svog života na Bosforu, i koji je kao takav ukopan u Maloj Aziji – Konstantinu Velikom. Naravski, bila je to punopravna odluka ovog slavnog Imperatora, uz punu podršku cijele političke elite, da se grad Rim vrati administrativnoj periferiji, političko-ideološkom odbačeniku i geostrateškom predgrađu.⁴

Zbog toga je post-Romansko/Vizantijska inauguracija 'Kršćanstva' kao puke kulture Zapada zahtjevala stalnu intelektualnu akrobatiku: Tako ovakova inverzija (gdje se ideološka i geopolitička periferija stalno i iznova nameće kao centar) zahtjeva oboje- i fizičku prinudu i nametnutu naraciju u velikom vremenu i prostoru.⁵

3 U Engleskom originalu autorovog teksta to glasi: *Civitas Dei Brussels: Extra Euro-Atlanticum, nulla salus*.

4 Čak i čuveni Seneka na jednom mjestu veli: "Od Kaptola prodoh ulicama našeg stolnog grada. U slavnome Rimu nigdje Rimljanina nema. Od Senata na sve četiri strane tuđinci su stranih boja i jezika, običaja i kultura iz dalekih pokorenih ili još neosvojenih zemalja. Oslobođeni robovih, neuhvaćeni tati, useljenici udaljenih svijetova – sve je to zauvijek preplavilo naš slavni Rim. Možda smo mijenjali svijet, ali će svijet nas zauvijek promijeniti." Dakle, i u Rimu 1. stoljeća shvatila se preglema cijena koju *Imperijalizam* u *Žurbi* neminovno mora platiti.

5 Prebacivanje zvaničnog sjedišta Rimske Imperije na Bosfor predstavljalo je puno više od pukog sazrijevanja periferije, momenta kad ona odpočinje pritiskati na centar. To je zapravo značilo da se – u vrhuncu moći iz doba Milanskog Edikta Konstantina Velikog – periferna sila zapravo uspješno doselila bliže centru; ideološkom

Ova *a'la-kard* kreacija Katoličkog Kršćanstva ili da velimo; Zapadnjačke Ume, ispunila je dvije važne zadaće: onu na domaćem i onu na spoljnjem planu. Oboje je pomoglo jačanju feudalnog socio-ekonomskog i političko-vojnog sistema, i na tomu temeljeno, predkolonijalnog europskog kolektivnog identiteta. Kod kuće je to služilo koherentnijem osjećanju sebe (mi—oni paradigma): jedinstvu, nasilju, poslušnosti (*extra ecclesiam nulla salus* – nema spasa van Crkve, slijedstveno starom Rimskom rezonovanju 'nema svijeta preko naših *Limes* zidina', ili ovom modernijem: 'nema prosperiteta van EU'). Prema inozemstvu, ova je mantra opravdavala kasnije vojne pohode te druge forme organiziranih pljački, sve udruženo sa prinudbenim društvenim identitetom.

Takva 'katolička' Europa Renesanse brzo je shvatila da ukoliko želi da se uspješno projecira – da fizički i/ili mentalno kolonizira prekomorske teritorije – njoj nužno treba ili prinuda (prorijeđavanje i asimilacija), hvatanja u radne logore (ropstvo), ili 'konačno rješenje' (fizička likvidacija). Ovakove strateške dileme oko instrumenata pogodnih za uporabu, uticala je te kasnije dominirala suštinskim debatama Europe toga vremena. Tako je stvoren koncept 'krotkog divljaka' – kog se može asimilirati, nasuprot 'lošeg divljaka' koji je predodređen za prinudbeni radni logor ili 'konačno rješenje'. Ova prinudi-ili-istrijebi dilema 'spasilaca duša' čak je i kulminirala u pre-Westfalskoj kršćanskoj Umi. To se već zbilo tijekom poznate *Valladolidske kon-traverze* iz 1550, kada se Juan Ginés de Sepúlveda'-in koncept *lošeg divljaka* sučelio sa Bartolomé de Las Casa'-inim stanovištem o *krotkom divljaku*.

U oba slučaja – argumentacija je ponuđena – Amero/AfroAzijatski urođenici zaslužuju spasenje, jer oni imaju 'jaku želju za tim', ali su se pogledi razlikovali na pitanju da li snažne želje urođenika prevazilaze njihove ionako skromne mentalne sposobnosti da prime kršćanstvo. Tako su ove debate – koje su sam korijen kasnijih liberalnih teorija, i preteča današnjih doktrina o *promjeni režima*, *humanitarnoj intervenciji* te *strategiji predupređenja* (*preemption*) kao i *EU pristupni pregovori* (koji traže izvršioce a ne pregovarače) – uvijek pretpostavljale inferiornost (i pasivnost) Urođenika. Iskreno rečeno, ovo ostaje konstanta u ponašanju u međunarodnim odnosima: npr mišljenja o Libiji su se razlikovala, kao što se danas razlikuju po temi Sirije. Ipak, jednako za sva stajališta je: nitko ne konzultira lokalnu populaciju, te uzima u razmatranje što bi oni po sebi i za sebe željeli.⁶

(metafizičkom, religioznom) ali i geopolitičkom (fizičkom, geografskom). Nije to bilo uklinčenje (kao tijekom kasnijih Krstaških pohoda), nego transcendencija. Ovo će biti prvi ovakav, te ujedno i posljednji uspješan čin iz Europe, tijekom cijelokupne ljudske povjesti. Ovako se Imperija održala daljnjih, impresivnih, 1.000 godina.

6 Stoljećima, ovo slijedi istu matricu: iz vana doktrinirana te nametnuta inferiornost, optuživanje, napad, marginalizacija, pasivizacija, pljačka, indirektna uprava, prisutnost preko daljinskog upravljača. Ili ako ga reduciramo na formulu binarnog koda: viktimizacija-kriminalizacija. Riječju: *humanitarna intervencija*.

LEGITIMIZACIJA IMPERIJALIZMA MAŠTE

Slijedom narednih epoha, pitanje 'konačne solucije' prolazilo je kroz sofistikaciju, te je konačno zamjenjeno kombinacijom *kulturne konverzije/pokoravanja* (nametnuta krotkost), političko-vojne poslušnosti i socijalno-ekonomskog aparthejda. Prikriveni aparthejd (koji je lako negirati, a teško dokazivati) obično je bolji o brutalnog genocida (kom se ulazi u trag jer se lako kvantificira). Na vrhuncu imperijalizma, ova *krotki-loši divljak* dilema ovaplotila se u dva pravca, implicitni i eksplicitni rasizam. Debata se tako fokusirala oko pitanja da li civilizacijska inferiornost može biti nadomještena putem imperijalne 'civilizirajuće' misije, gdje su Socijalni Darwinisti i 'znanstveni' rasisti bili puno pesimističniji, ali sa više ponuđenih mogućih solucija.⁷

Takozvana centralna dilema liberalizma (*Da li je liberalno nametati liberalne vrijednosti neliberalnim društvima*) bila je naravno samo nevino izgledajući vrh golemog ledenog brijega, neumornoga podrugovačivanja (denuncirajućeg razdvajanja Drugog). Tako je ova 'epistemologija' nadalje meko prizemljena kroz tzv. Petar Pan teoriju kojom se romantizira pojavnost Drugog prikazujući ga prije kao djetinje nemarnog i bespomoćnog, nego namjerno okrutnog i barbarskog: netko koketan, površan, nagodan, egzotičan. Dakle, svijet Istoka kao nevino uglazbljeno dijete koje nikada neće odrasti. Ovo je, naravno, vodilo cijelom nizu daljnjih binarnih kategorizacija, *mi-oni/ili-ili* pojednostavljivanja da bi se mogla jasno stvoriti razlika između ovako zamišljenog Zapada i konsturiranog Istoka.⁸

Zapad kao konstruirani muškarac nasuprot Istoku kao (re)konsturiranom žensku. 'Mozgom upravljani' muškarac spram 'tijelom vođeno' žensko. Falusoidno-izgledajući poluotoci i otoci (Atlansko-Skandinavske) Europe nasuprot maternjica-izgledajućeg kompaktnog kontinentalnog Afro-Azijskog masiva; Erektivno i eksplozivno spram reflektivnog i usisavajućeg; Sveprisutni (moreplovni i trgovački) otvoreni muškarac naspram skromne, rukama-radeće, čekajuće žene. Muževna, falusoidna, progresivno-erektirana vremenska linearnost spram periodično menstruaciono-odlivajuće ženskosti uhvaćene u regresivnim ciklusima stalnih stagnacija. Sve van ove matrice, nije se niti tretiralo ozbiljno.

Fizičko, meterijalno, ideološki, aktivno, polarizirajuće, odlučno spram metafizičkog, duhovnog, ezoteričnog, atmosferskog, uključujućeg, sveprožimajućeg. Stoga i ne treba da čudi da su sve operacionalizirane ideolo-

7 Na primjer, Cecil Rhodes, Britanski poduzetnik i arhitekt Aparthejda iz XIX stoljeća, imao je običaj reći da onaj tko se rodi kao Englez 'osvojio je glavnu premiju u lutriji života'. Pamte ga i po slijedećem: 'Valjano držim da smo vodeća rasa u svijetu, i da što više od svijeta naselimo to će biti bolje za ukupnu ljudsku vrstu.' Veliki dijelovi kolonizirane Afrike su se po njemu zvali – Rhodesia, praktički sve do jučer, do 1979.

8 Malo, stoga, treba iznenaditi da je 43. Predsjednik SAD-a (ne)slavno izjavio: 'ili ste sa nama ili protiv nas'... Njegov otac, 41. Američki Predsjednik, strategizirajući Hladni Rat i sumirajući njegov epilog efektivno je poentirao: 'Mi pobjeđujemo, oni gube'. Za Atlanski svijet sve odista mora biti Kijerkegorski *ili-ili*.

gije podrijetlom iz Europe. Šta drugo, kada su sve važnije svijetske religije isključivo iznjedrene u Azije, niti jedna u Europi.⁹

AGITPROP – NON-STOP

Postupno, imperijalna misija civiliziranja (*Ekspanzija je najbolji put k Sigurnosti*) dobiva novu formu. Ona tako postaje moralna obaveza – R2P (*Responsibility to Protect – Obveza Zaštite*), kao što je obveza roditelja da podigne svoje maleno dijete. Zgodni, mišićavi i snažni *Princ Ljepotan* sa Zapada ima jednu jedinu obavezu – da emancipira svoju *Uspavanu Ljepoticu* sa Istoka. ‘Poljabac’ je dakako bilo proiciranje zapadnjačke fizičke vojne prisutnosti, kršćanstva i trgovine.¹⁰ Tko je istočnjačka *Uspavana Ljepotica*?

Poznata poema Rudyard Kiplinga iz 1899, *Breme Bijelog Čovjeka* (*The White's Man Burden*) nudi neke odgovore opisujući ljude Istoka kao ‘pola đavli, pola djeca’ (‘half-devil and half-child’). “Uz optužbe onih od kojih si bolji / Mrze te oni koje štitiš” (“The blame of those ye better / The hate of those ye guard”) – Kipling upozorava i instruiira, on opisuje i poziva. U svojoj noveli *Princ Tancred – Novi Krstaški Pohod* (*Tancred – The New Crusade*) iz 1847, koja spade u klasike literature, mnogo hvaljeni i slavljani Britanski Premijer Benjamin Disraeli ustvrđuje: “Saksonska rasa, zaštićena svojom otočkom pozicijom, obilježila je ovo stoljeće svojim vrijednim i metodičnim karakterom. I kada superiorna rasa, sa superiornom idejom spram Rada i Poretka, napreduje, sve će naokolo progresirati... Rasa je sve!”¹¹ Poprilična je to intelektualna akrobatika i za samog Disraelija, koji niti je bio Saksonac, ni kršćanin.

Tijekom vremena, zapadni katolički misionari prerasli su u jedan od najsnažnijih i najutjecajnijih lobija koji zagovara misiju ‘civiliziranja’. Bilo je to, naravno, oboružavanje religije, nj. notorna zloroba za ideološke ciljeve. Isto kao danas, fanatici tada i tamo, bili su identificirani i daljnje radikalizirani, da velimo ‘inspirirani/nadahnuti’. Konačno, obično su bivali unajmlje-

9 Zaključno: Inventivan, proaktivan, znanstven, racionalan, discipliniran, samo-kontrolirajući/obuzdavajući, razuman, shvatajući, praktičan, ‘umom-upravljen’, neovisan, i najviše od sveg, zaštitnički Zapad. Istok, naravno, na suprot tome i inferioran: imitirajući, pasivan, praznovjeran, lijen, iracionalan, spontan, nerazuman, emocionalan, egzotičan, tijelom-vođen, ovistan, i nadasve, dječijeg izgleda. Korpulenta, zrela ‘muškost’ spram nezrele i fizički nerazvijene ‘ženskosti’. Falus muškosti vojske, industrije, tehnologije, brodarstva i trgovine koji je dobrodošao, ako ne već i od sveg srca pozvan, da prione na i buši bogatu ‘maternjicu’ sirovina, sijući tu u isto vrijeme svoje ideološko sjeme ‘civilizacije’.

10 Većina tzv. Međunarodnih/Kros-kontinentalnih Trgovinskih Paktova puno su bliže Kapitulationim ugovorima (kao oni koje je Britanija nametnula Kini nakon Opijumskih ratova) nego fer, balasiranim i obostrano korisnim komercijalnim sporazumima. Ono što popularni jezik današnjice naziva *barijere slobodnoj trgovini* zapravo su tek preostala socijalno-ekonomska suverena prava, te drugi prorijedeni instrumenti zaštite svenacionalne dobrobiti.

11 Sama novela je nazvana po Normanskom vođi prvih Europskih Križara, koji je kasnije postao *Princ Galileje*, i regent satelitske europske križarske države, koja se prostirala na dijelu današnje Sirije i Turske – Antiohije.

ni kao AGITPROP/Ideološka policija za račun grabljive elite, koja je sebe vješto skrivala iza fasade Feudalne Europske države. Prirodno, opravdanje se tražilo u bilo kakvoj Biblijskoj naraciji. Npr. pozivajući se na *Knjigu Stvočenja* i priču o tri Noina sina, te je interpretirajući kao 'obvezu' Dž/Jafetovu (Europa) da absorbira Šema (Azijate), te da porobi i kolonizira Hama ili Kaana (Crnci Afrike te Indijanosi Amerike i Australo-Pacifika). Začudojuće, prema *Knjizi Postanka* (Post 9, 27): "Nek' Bog raširi Jafeta, da prebiva pod šatorima Šemovim, Kanaanac nek' mu je sluga!"¹²

Kasniji dolazak Protestantizma pridodao je sviježi val Kršćanskom misionarstvu kako bi se forsirala matrica kolonizacije kao 'željenog' umetka u duše i tijela ljudi sa drugih kontinenata. Stoga, James Lorimer i drugi arhitekti tadašnjeg političkog i međunarodnopravnog poretka dijele svijet u tri moguća sektora: civilizirani Bijeli, neotesani Žuti, i divlji Crni. *Žuti* su 'posrnuli ljudi', koji obitavaju na *terra infantilis* (*zemlji nedorasta*), i koji trebaju da se civiliziraju (ono što će kasnije prerasti u instrument Indirektne uprave, uz široko prakticiran socijalni aparthejd). Područja na kojima su *Crnci*, *Crvenokožci* i *Abordžini* smatra se 'begraničnim prostorom', *terra nullius* – *ničija zemlja* stvorena za to da bi se osvojila i kolonizirala, jer domoroci na nj. nemaju 'pravo rođenjem' (znači: fizička kolonizacija i direktna uprava, konačno rješenje i genocid).

Nesvršene zadaće 'spasenja svijeta' ipak su se vratile kući, Europi 20. stoljeća. Hitlerova interpretacija ovog 'spasenja' izgledala je ovako: civilizirani *Bijelac* (Arijevac) – Centralna Europa; *Žuti* (koje treba staviti pod indirektnu upravu, uz provedbu 'samo' socijalnog aharthejda) – Atlanska i Skandinaviska Europa; *Crnci* (njihov je teritorij predodređeni za fizičku kolonizaciju, a oni sami za konačnu soluciju i genocid) – sve slavenske države Istočne i Rusofonske Europe.

I zbilja, uporno i stalno počev od 18. stoljeća nadalje, Europska tvrdnja da je 'civilizacija' monopol Zapada, jasno je implicirala da nema civilizacije – pa, stoga, niti spasenja – van zapadnjačkog modela.¹³ Poznati povjesničar Toynbee to naziva "sekularizirana verzija primitivne zapadno-kršćanske propozicije *Nemini salus ... nisi in Ecclesia* (*van Crkve nema spasenja*).” Pogledajte, tek onako za sebe, koliko sve trenutne debate, ponukane aktualnom izbjegličkom krizom, slijede gore spomentu matricu.

12 *Biblija, Stari i Novi zavjet* (Post 9,27), prijevod Bonaventura Dudo, Kršćanska sadašnjost, Zagreb 2003.

13 Da bi se potpuno uklopila u taj novi mit, ova kasna civilizacijska pridošlica sa geografskog predgrađa (udaljeni poluotok sa hladne sjeverozapadne periferije Azijske kontinentalne ploče) počela je sebe nazivati *Stari Kontinent*.

TRIJANGULARNA EKONOMIJA DIFERENCIRANJA (DRUGOJAČENJA)

Svjetska se znanstvena zajednica uglavnom nedvojbeno slaže da je odlučujući faktor u redefiniranju perifernog prostora (iz hladne, subpolarne temperaturne zone) kakav je Europa, u napredni Zapad, bilo njeno proširenje strateške dubine preko Atlantika do Američkog kontinenta, nakon 1492. Ovo je omogućila tzv. Trijangularna transkontinentalna trgovina, brutalni instrument nametnut od strane Europe: Kao zvijeri hvatani i porobljavani Crnci koji se brodovima prebacuju u Ameriku, u zamjenu za tamošnje srebro i zlato, koje se transportira u Europu kako bi se pokrio golem deficit nastao masivnim uvozom vrhunskih tehnologija, proizvoda visoke kvalitete, drugih dobara te začina iz tada još uvijek superiornije Azije i Bliskog Istoka.¹⁴

Afro-Američki prihodi su bili toliko kolosalni za Atlansku Europu da su mnogi znanstvenici skloni smatrati tzv. Industrijsku revoluciju prije kao evolucijsku anomaliju nego kao normalan process društveno-tehnološkog razvoja, koji je nesmatan cvijetao ponajprije u Aziji. Ovakva brza promidžba od periferije do 'napredne civilizacije' naravno da je zahtjevala kompletnu rekonstrukciju Zapadnjačkog identiteta. Ovakava akrobatika – u povratnoj sprezi – također je stvorila, a kasnije i pospješila, raskol između dvije sfere: Istočne/Rusofonske – bliže pa tako i objektivnije prema Afroazijskim realnostima, te Zapadne (Atlanske/Skandinavske/Centralno europske) – više inključive, fokusirane na sebe i ignorantske sfere.

Dok je Atlansko krilo progresivno razvijalo svoju trgovačku i pomorsku moć, kako bi se postupno gospodarski i demografski nametalo prekomorskim zemljama, Istočna Europa – bez direktnog izlaza na otvorena mora – počela je zaostajati. Zaglibila se u zaostali feudalizam, te je mimo svoj volje počela igrati ulogu tampona iliti *sanitetskog koridora* (*cordon sanitaire*) prema Islamu i uopće prema Rusoorientalnom Istoku. Postupno, počev sa 15. stoljećem, ideja 'Zapadne Europe' počela se kristalizirati, jer su Otomanski Turci, a sa njima i Istočna Europa zamišljeni i opisani kao barbari. Tijekom 17. i 18. stoljeća, Atlansko-Skandinavska Europa opisuje sebe kao prosperitetni Zapad, koja graniči sa 'paganima/barbarima' smještenim odmah u njenom istočnom susjedstvu, te sa 'divljacima' na njenom jugu, zapadu i Dalekom Istoku. Shodno tome, mi ne možemo negiratiu golemu ulogu koju je fabricirana povjest odigrala zajedno sa 'znanstvenim' rasizmom i njegovim

14 Kako bi smo ilustrirali opseg, slijedeći podaci: počevši od ranog XVI stoljeća, u narednih 300 godina, 85% ukupne svjetske proizvodnje srebra, i 70% ukupne svjetske proizvodnje zlata dolazi sa koloniziranog američkog kontinenta. Nadalje, tijekom 17., 18. i 19. stoljeća uloga Crnih robova, trgovina robovima, Američki gospodarski centri primarno bazirani na robovlasničkim odnosima te 'robovske pijace', sve to je značajno doprinijelo poljoprivrednoj i industrijskoj 'revoluciji' Atlanske Europe – kakvu je mi 'povjesno' spoznajemo danas. Čak su Očevi nacije SAD-a bili robovlasnici (5 od najvažnijih 7 su to bili: Benjamin Franklin, John Jay, Thomas Jefferson, James Madison i George Washington).

teorijama na formiranje te kasnije očuvanje onoga što danas slovimo kao Europski identitet.¹⁵

Zamah europskog Prosvjetiteljstva bio je definitivniji momenat da se iznova konstruira Europski identitet. Taj zahtijev je došao skupa sa fundamentalnim pitanjem *tko smo to mi*, te što je naše mjesto u svijetu današnice? Odgovoriti na takvo pitanje nužno je vodilo sistematizaciji, klasifikaciji *antropogeografske inverzije* i – iskreno rečeno – kao ponovnom ‘otkrivanju’ svijeta. Od Renesanse do Prosvjetiteljstva, neka se vrsta intelektualnog aharthejd režima postupno stvarala.¹⁶ Uspon Zapada prikazivao se kao puko samorodno i ‘bezgrešno začće’ kako je to jasno naveo John M. Hobson. Europljani su sebe označili kao (jedini ili) najprogresivniji subjekt ukupne povjesti svijeta jučer, svijeta danas i svijeta sutra, dok su ljudi Istoka (npr. Azijate, kao ‘ljudi bez povjesti’) shvaćeni kao pasivni, spori i nazadni. I dok je Solarni sistem ‘postao’ heliocentričan, dobrobit i sudbina naše planete poravnala se u Europocentrizam. Mantra *Svijet je ravna ploha (world is flat)* tako je pretvorila sve mimo Europskog kontinenta u jednu jedinu golemu sanitarnu *no-fly-zone* (u zonu zabrane letenja).

“Ideja Europe pronašla je svoj najpostojaniji izričaj u konfrontaciji sa Orijentom u doba imperijalizma. Kroz nadmetanje sa drugim civilizacijama europski se identitet formirao. Europa nije obrazovala sopstveni identitet iz sebe same nego kroz nametanje cijelog niza globalnih kontrasta. U tom diskursu održavanja dihotomije Sebe i Drugog, Europa i Orijent postali su suprotni polovi u sistemu civilizacijskih vrijednosti koje je kao takve grubo uspostavio, tumačio i održavao tzv. Stari Kontinent.” – navodi Delantry.

Zbilja, čak i uporabna riječ engleskog jezika za: *odrediti, pozicionirati, adaptirati, prilagoditi, usaveziti, identificirati, odgovarati, usmjeriti, upravlјati, navigirati i komandirati* ima orinetalnu konotaciju. (Pro)naći i locirati sebe nasuprot Orijenta, znači orijent-irati sebe.

15 U tom smislu je naknadno preokrojena kompletna povjest Klasičnog perioda, a sa njom i kasniji periodi. (Upozoravajući na fantomski konstrukt tzv. Ilirske epohe – iznimno vrijedan i smion rad o izvanjskom pokoravanju fabriciranom naracijom nam dolazi od sjajnog Domagoja Nikolića.) Takav je i konstrukt Istočno i Zapadno Rimsko Carstvo, kao i Vizantija/Bizantijum. U izvorima tog vremena ne postoji niti jedan jedini dokument o postojanju Bizantijuma, niti dva Carstva, već samo jedno jedino univerzalno koje postoji sve do sredine 15 stoljeća u kontinuitetu, i čija se prestonjica službeno preselila iz Rima na Bosforus jedanaest stoljeća ranije (tačnije 330 n.e.).

16 Ovakovu povjesnu anomaliju ja obično opisujem kao *antropogeografsku inverziju* gdje periferija nasrće na centar periferizirajući ga, i uspjevajući da sebe predstavi kao centar. Pa tako, naš današnji geopolitički (i ideološki) centar obitava na geografskim periferijama našega planeta (u rukama je kasnih civilizacijskih dolazaka, kao što su to Britanija, Skandinavija, Rusija, Kanada, SAD, Japan, Australija, Novi Zeland, Koreja, Singapur). Da bi se uspostavila i održala ovakva kolosalna inverzija nije bilo moguće bez brutalne prinude tijekom dugog vremena i na znatnim prostorima. Sljedstveno, to je zahtjevalo kombinaciju fizičkih i metafizičkih (tvrdih/prinuda i mekih/privlačnost) instrumenata: fizičko vojno prisustvo periferije u centru, u kombinaciji sa striktno kontrolisanom naracijom.

Feudalna je Europa identificirala sebe negativno spram Levanta i Islama. Jasno, to je bio identitet koji je počivao na dubokoj nesigurnosti. Dokaz? Izvanjska manifestacija unutarnje nesigurnosti i tjeskobe uvijek je agresivna nasrtljivost.

Je li šta od te prošlosti još uvijek živo ili operativno? Kako se to odnosi spram današnjice?

AMBIJENT, ANTI-ORIJENT

Europa je uzastopno propuštala da odgovori prema Istoku i Bliskom Istoku putem dijaloga (instrumenti) i konsenzusa (institucije), iako je imala i još uvijek ima oboje (kroz Savjet Europe, OSCE, EU Instrument Dobrosusjedstva/ENP, Barselonski Proces, itd.). Ona je za posljednjih 25 godina prema Bliskom Istoku uglavnom odgovarala vojno (ili/i sankcijama, što je rat drugog oblika koji u konačnici dovodi do istog; socijalno-gospodarskog i mentalno pustošenja) – kroz 'Koalicije Voljnih'.

Ipak, za Europu koja se ubrzano i gospodarski i demografski skuplja, konfrontacija se više ne isplati. Dok je još praktično do jučer (nakon II S.R.), četiri od pet najvećih gospodarstava obitavalo u Europi, danas samo jedno nije u Aziji. Niti jednog više nema u Europi.¹⁷ (Tomu sličan i slijedeći podatak: dok je gospodarstvo SAD-a doprinosilo sa 54% svjetske proizvodnje 1945, danas ono jedva ima 1/3 tog udjela.)

Jednostavno, Stari Kontinent nije više bogati klub. On je samo mjesto sjećanja na bogatstva prošlosti. EU mora ubrzano učiti kako da de-eskalira i pristaje na kompromise. To mu je u najboljem interesu, zarad jedine moguće budućnosti. Stoga je krajnje vrijeme, za one čija je prestonjica u Briselu, da evolviraju u svojim pogledima i sprovedbama.

Ako smo iole ozbiljni, hajde da krenemo od odgovora na slijedeće pitanje: Da li je tzv. Ruski ekspanzionizam ili Bliskoistočni 'Islamofašizam' spontan ili isprovociran, samorodan ili tek puki odraz u ogledaju nečega što strši ispred. Konačno, zašto su izvorni europski Muslimani (oni sa Balkana) i njihovi blizanci, izvorni kršćani MENA-e (oni sa Levanta) dvije identično blijede sjenke na golemom zidu prepunom rupa od metaka.

17 Trenutak 'liberalne istine' uvijek dolazi sa Atlantika. Tako, Ana Palacio koja je služila obje strane Atlantika (prvo kao španski Ministar Inozemnih Poslova, te kasnije i kao Senior Podpredsjednik Svjetske Banke bazirane u Vašingtonu) – pored mnogih drugih – nedavno je upozorila zapadnu 'Ummah': "Poslije godina odmahivanja rukama nad Obaminom strategijom davanja prednosti Aziji, čak i dok je Rusija izazivala nevolje po Ukrajini, Europa konačno još jednom postaje fokus američke politike. Ali dublji smisao ove poruke manje je ohrabrujući. Amerikanci djeluju jer europski partneri to ne rade. Ovaj obrat je problematičan. Američko učešće uvijek je bilo nužno da bi se postizao željeni momentat, ali europski utjecaj je oduvijek bio ta kritična masa potrebna kako bi se svjetski liberalni poredak kretao u željenom pravcu. Gladano iz ugla EU, posljednji američki 'otkup' sigurnosnih dugova stvara osnov da poslije dvije decenije utjecaja koji joj je rastao, Europa konačno izgubi mogućnost kontrole globalne naracije." (dio citata podvučen je od strane A.B.)

Autor je dugogodišnji šef katedre i profesor međunarodnog prava i globalnih političkih studija sa sjedištem u Beču, Austrija. Pored više od stotinu radova objavljenih u preko pedeset zemalja svijeta i prevednih na dvadesetak jezika, objavio je tri knjige: *Geopolitika tehnologije – Ima li života poslije Fejsbuka* (*Geopolitics of Technology – Is There Life after Facebook?*), izdana od strane Njujorškog Addleton Academic Publishers; *Geopolitika – Europa Sarajevo 100 godina kasnije* (*Geopolitics – Europe of Sarajevo 100 years later*), izdana od Dobra Knjiga, Sarajevo; te upravo objavljena *Geopolitika–Energija–Tehnologija* (*Geopolitics –Energy– Technology*) od strane njemačkog izdavača LAP. U pripremi mu je knjiga *Nema Azijskog vijeka* (*No Asian century...*).

Abstract

Economic downturn; recession of plans and initiatives; euro-crisis; Brexit and irredentism in the UK, Spain, Belgium, Denmark and Italy; lasting instability in the Euro-Med theatre (debt crisis of the Europe's south – countries scrutinized and ridiculed under the nickname PIGS, coupled with the failed states all over the MENA); terrorism; historic low with Russia; influx of predominantly Muslim refugees from Levant in unprecedented numbers and intensities since the WWII exoduses; consequential growth of far-right parties that are exploiting fears from otherness which are now coupled with already urging labor and social justice concerns, generational unemployment and socio-cultural anxieties... The very fundamentals of Europe are shaking.

Strikingly, there is a very little public debate in Europe about it. What is even more worrying is the fact that any self-assessing questioning of Europe's involvement and past policies in the Middle East, and Europe's East is simply off-agenda. Immaculacy of Brussels and the Atlantic-Central Europe-led EU is unquestionable. Corresponding with realities or complying with a dogma?

Ključne riječi: *terrorism, Christian Europe, Middle East, European collective identity*

LITERATURA

1. Kabani, R. (1994), *Imperial Fictions: Europe's Myths of Orient*, Pandora Books
2. Brading, D.A. (1991), *The First America: the Spanish Monarchy, Creole Patriots, and the Liberal State 1492-1867*, Cambridge University Press, (pages 80-88)
3. Losada, A. (1971), *The Controversy between Sepúlveda and Las Casas in the Junta of Valladolid*, The Northern Illinois University Press, (pages 280-282)
4. Toynbee, A. J. (1934-61), *A Study of History*, Vol VII: *Universal States; Universal Churches* (Oxford University Press 1954) and Vol XII: *Reconsiderations* (Oxford University Press 1961)
5. McBrien, R. (2000), *Lives of the Popes*, Harper San Francisco
6. Wright, L. (2006), *The Looming Tower: Al-Qaeda and the Road to 9/11*, First Vintage Books

7. Kipling, R. (1899), *The White Man's Burden: The United States and The Philippine Islands*, NY 2(99) McClure's Magazine, (reprint, 1934)
8. Disraeli, B. (1847), *Tancred: Or the New Crusade (Complete)*, (reprint: Echo Library August 28, 2007)
9. Curtain, P.D. (1984), *Cross-Cultural Trade in World History*, Cambridge University Press
10. Abu-Lughod, J. L. (1989), *Before European Hegemony*, Oxford: Oxford University Press
11. Lorimer, J. (1880), *The Institutes of Law: a Treatise of the Principles of Jurisprudence as Determined by Nature* (2 ed.), Edinburgh – London: William Blackwood & Sons (retrieved via Archive.org as of 14022016)
12. Wolf, E. R. (1982), *Europe and the People Without History*, Berkeley: University of California Press
13. Hobson, J.M. (2004), *The Eastern Origins of Western Civilization*, Cambridge University Press
14. Delantray, G. (1995), *Inventing Europe*, London, Macmillan (p.84)
15. Bajrektarević, A. (2015), *Geopolitics – Energy – Technology: Europe and the World 100 years Later*, Lambert Academic Publishing, Germany
16. Palacio, A. (2016), Europe on the Sidelines, Project Syndicate (13 Feb 2016, pg.27).

OBRAZOVANJE ZA UPRAVLJANJE I RUKOVOĐENJE U VAZDUHOPLOVSTVU

Omer Kulić¹

Sažetak

Mogućnosti razvoja vazduhoplovstva su nesagledive (ako su uzme u obzir međuplanetarno i međuzvezdano kretanje), tako da u ovom radu ono na takav način neće biti tretirano. S obzirom daje ova cjelokupna aktivnost djelo ljudskog rada, a da u tom radu učestvuje veliki broj osoba, to znači da njihov rad mora biti tako organizovan da obezbijedi najbolje rezultate.

Susrećemo se dakle sa problemom rukovođenja i upravljanja. S obzirom da se radi o izuzetno skupoj aktivnosti, odnosno aktivnosti gdje su ponekad ulozi ljudski životi, onda moramo zaključiti da se upravljanju i rukovođenju ovim procesima mora posvetiti posebna pažnja.

Osobe koje se bave ovim aktivnostima moraju biti istinski lideri i vođe.

Ključne riječi: vazduhoplovstvo, rukovođenje, obrazovanje, aviokompagnija

JEL klasifikacija: I2

UVOD

Gotovo se sa sigurnošću može reći da ne postoji niti jedno polje ljudske aktivnosti koje je u tako kratkom razdoblju doživjelo tako veliki i sveobuhvatan razvoj, kao što je vazduhoplovstvo. Ako na trenutak zanemarimo Leonardove nacрте, Mongolfijeva i druge, onda prva stvarna uspješna aktivnost u vazduhoplovstvu je bio let *braće Rajt obavljen 1904 godine*. Ovaj let se smatra za početak vazduhoplovnih aktivnosti, iako je prije njih bilo letova balonom. Balonarstvo se ne uzima za početak iz razloga što su to dva principijelno različita pristupa kretanja kroz vazduh.

Kretanje balona možemo posmatrati kao *aerostatično*, dok je kretanje aviona braće Rajt bilo *aerodinamično*.

Ako dakle za početak ovih aktivnosti označimo 1904 g. onda do današnjih dana, vazduhoplovstvo je ostvarilo nevjerovatna dostignuća:

- Prvi let 1904. godine
- Učešće u I svjetskom ratu

1 Mr Omer Kulić, predsjedavajući Vijeća Agencije za pružanje usluga u zračnoj plovodbi BiH (BHANSA)

- Komercijalni prevoz putnika od 1920. godine
- Tokom I svjetskog rata pojava aviona pokretanim mlaznim motorima
- Odlazak prve letilice u orbitu oko zemlje sa ljudskom posadom 1961. godine
- Odlazak ljudi na mjesec 1969. godine
- Slanje satelita u orbitu oko zemlje
- Izgradnja supersoničnog putničkog aviona 1970. godine
- Izgradnja teretnog aviona teškog preko 600 tona
- Izgradnja putničkog aviona za više od 500 putnika
- Instaliranje svemirske stanice u orbiti oko zemlje sa konstantnom posadom Slanje letilica na druge planete

Ovo su samo neke najznačajnije činjenice koje su realizovane u oblasti vazduhoplovstva, kako bi se pokazalo kojom su brzinom ova ljudska aktivnost razvija.

Mogućnosti razvoja vazduhoplovstva su nesagledive (ako su uzme u obzir međuplanetarno i međuzvezdano kretanje), tako da u ovom radu ono na takav način neće biti tretirano. S obzirom da je ova cjelokupna aktivnost djelo ljudskog rada, a da u tom radu učestvuje veliki broj osoba, to znači da njihov rad mora biti tako organizovan da obezbijedi najbolje rezultate.

Susrećemo se dakle sa problemom rukovođenja i upravljanja. S obzirom da se radi o izuzetno skupoj aktivnosti, odnosno aktivnosti gdje su ponekad uloji ljudski životi, onda moramo zaključiti da se upravljanju i rukovođenju ovim procesima mora posvetiti posebna pažnja.

Osobe koje se bave ovim aktivnostima moraju biti istinski lideri i vođe.

Ako posmatramo vazduhoplovnu aktivnost na jednom teritorijalno ograničenom prostoru (teritorij jedne države), onda vidimo da se ta aktivnost realizuje kroz četiri bitna segmenta:

a) **VAZDUHOPLOVNA VLAST**

To je organ koji uspostavlja država sa zadatkom da reguliše odnose među svim učesnicima u vazduhoplovstvu kao i da nadzire provođenje svih aktivnosti.

b) **SLUŽBA KONTROLE LETENJA**

To je segment koji ima za cilj da koordinira odnose svih subjekata koji koriste vazdušni prostor iznad jedne zemlje, a u cilju realizovanja vlastitih aktivnosti.

c) AERODROMI

Su segment koji ima zadatak da prihvati i, opsluži i otpremi letilice koje dođu na to odredište.

d) AVIOPREVOZNIK – AVIOKOMPANIJA

To je segment koji ima za cilj da preveze putnike, robu i poštu između dva i više odredišta.

Kada analiziramo rad ovih segmenata onda vidimo da su prva tri (3) statička, a samo su aviokompanije dinamični segment. S obzirom da je upravljanje i rukovođenje tokom kretanja znatno komplikovanije i zahtjeva mnogo znanja i vještina, tu ćemo ovoj aktivnosti posvetiti posebnu pažnju.

Dakle, cilj ovog rada će biti da na poseban način osvjetlimo pripremanje, odnosno obučavanje osoba koje trebaju da upravljaju i rukovode najsloženijim dijelom svih pobrojanih segmenata, a to je avion.

Avion predstavlja savremeno prevozno sredstvo koje se koristi za prevoz ljudi, tereta i pošte između zadatih destinacija. S obzirom na dinamiku razvoja cjelokupnog društva na planeti i potrebe za uvezivanjem udaljenih područja (gradova, regija, država), avion je postao nezaobilazno sredstvo u direktnoj vrsti komunikacije. Bez obzira na nivo najnaprednije tehnologije, direktan kontakt je i dalje ostao najhitniji vid komunikacije. Pored poslovnih odnosa, bitan vid transporta su i turistička putovanja koja procentalno zauzimaju gotovo 1/3 ukupnog obima.

Transport brze pošte je u savremenom svijetu postao nezabio-lazan faktor. Osnovano je nekoliko velikih kompanija koje posjeduju preko hiljadu aviona namjenjenih za ovaj vid saobraćaja (DHL, UPS, TNT, FEDEX itd). Ako sagledamo činjenice da avionom upravlja jedan čovjek (jedna posada), dolazimo do saznanja da smo jednom čovjeku dali u ruke ogromnu vrijednost i veliki broj ljudskih života, (vrijednost saobraćajnih aviona kreće se od 40 mil. \$, za srednje i interkontinentalne linije do 100 mil. \$). Zbog te velike vrijednosti koja im je povjerena po prirodi posla koji obavljaju, piloti moraju na određen način biti dobri upravljači i dobri rukovodioci.

U ovom radu želimo sagledati proces obrazovanja za ovo zanimanje kao i konstantnost tog istog obrazovanja zbog činjenice brzog tehničko-tehnološkog razvoja u ovoj oblasti.

PROCES OBRAZOVANJA ZA ZVANJE PILOTA

Postati pilot je jedan izuzetno *složen* i *dugotrajan* proces. To je razlog što samo veoma mali broj mladih ljudi uspije da dođe do konačnog cilja, a to je pozicija vođe vazduhoplova.

Školovanje počinje prijavom na konkurs posle završene srednje škole. Tokom konkursa provode se testiranja iz predmeta engleski jezik, matematika, fizika i matematički jezik. Kandidati koji zadovolje na ovom testiranju upućuju se na ljekarski pregled. Ovaj ljekarski pregled obavlja se u specifičnim ustanovama koje su dobile posebno odobrenje od državnih civilnih/vojnih vazduhoplovnih vlasti. Ovo je za kandidate takozvani NULTI pregled. Ovo znači da se prvi put pregledaju po letačkim standardima.

Poseban akcent tokom ovih pregleda daje se kod ljekara neurologa i psihologa (ako napravimo usporedbu sa nekim menadžerima koji taj posao rade u nekim drugim oblastima, vidjet ćemo da nikada nisu prošli preglede kod psihologa, neuropsijatra). Ovo je potrebno iz razloga što ih u praksi čeka mnogo stresnih situacija (nekada složenih i opasnih) na koje moraju uvijek uspješno i ispravno reagovati.

Studiranje

Nastavni plan i program je sačinjen tako da obuhvata teoretsko i praktično obrazovanje².

TEORETSKO OBRAZOVANJE traje osam semestara i tokom ovog obrazovanja studenti izučavaju materije iz 17 (sedamnaest) stručnih i 6 (šest) opšte obrazovanih predmeta. Na žalost, dosadašnja praksa je pokazala da studenti nisu posebno izučavali predmete iz oblasti menadžmenta. Siguran sam da će u budućnosti doći do promjena, te da će nove generacije sigurno izučavati predmet menadžment u okviru teoretskog dijela obrazovanja.

PRAKTIČNO OBRAZOVANJE traje tokom svih osam semestara. Za vrijeme praktičnog školovanja studenti treba da ostvare letenje na avionima u obimu od cca 200 sati naleta.

Tokom druge godine studiranja studenti treba da pred državnim komisijom (formira se od stručnih lica direkcije za civilnu avijaciju) polože ispit za osnovnu letačku dozvolu (PPL Private Pilot Licence).

U toku treće godine studiranja, studenti treba da ostvare navigacijsko letenje. Tokom ovog letenja treba da uspješno vode avion od polijetanja do slijetanja na drugi aerodrom. Potrebno je da izvrše slijetanje na 10 (deset) različitih aerodroma. Za vrijeme realizacije ovih letova, studenti moraju samostalno da organizuju aktivnost i sve radnje. Tokom ovih aktivnosti moraju se učiti rukovođenju do najsitnijih detalja. Kada u budućnosti budu obavljali poslove za koji se spremaju, sposobnost rukovođenja je neophodno potrebna.

Tokom četvrte godine studiranja program predviđa osposobljavanje za letenje bez spoljne vidljivosti (instrumentalno letenje). Ovo letenje dakle podrazumjeva letove po magli kroz oblake i noću. Ovdje treba napomenuti da je

² Đorđević, J., Trnavac N., Pedagogija, 2004.

neophodna sposobnost orijentacije pomoću instrumenata, odnosno bez vidljivih spoljnjih orijentira.

Studenti polažu na kraju godine praktični ispit koji se sastoji iz 2 dijela:

Prvi praktičan ispit je za sticanje dozvole profesionalnog pilota,

Drugi praktični ispit je za sticanje ovlaštenja za letenje bez spoljne vidljivosti (IFR-Instrumental Flight Rules)

Na kraju polažu diplomski ispit iz neke izabrane teme. Ovaj diplomski ispit su studenti izabrali tokom zadnje godine studija.

Završetkom studija dobijaju zvanje Diplomirani vazduhoplovni inženjeri - Piloti.

Ako se analizira ovaj kratki osvrt na plan studiranja za zvanje pilota onda ćemo vidjeti da se radi o izuzetno zahtjevnom i komplikovanom procesu. Međutim, tek sada počinje pravo školovanje, jer ovo su sve bili preduslovi za rad u aviokompaniji. U aviokompanijama je oformljen jedan poseban sistem za stvaranje pilota koji će u javnom sobračaju prevoziti putnike, robu i poštu.

Školovanje u aviokompaniji

Organizaciono aviokompanija predstavlja jedan izuzetno složen aparat. Složen je zato što u njemu radi veliki broj vrlo različitih specijalnosti i aktivnosti, a sve skupa treba složiti i usmjeriti u jednom cilju. Taj cilj je bezbjedno prevoženje ljudi, robe i pošte na određene destinaciju. Koliki se značaj pridaje školovanju kadrova u aviokompanijama vidi se iz činjenice daje svjetsko udruženje za civilnu avijaciju (ICAO) kao i evropska organizacija za bezbjednost letenja (EASA) izdala naredbu svim aviokompanijama da moraju imati poseban odjel za školovanje osoblja. (Npr. JAT već niz godina ima posebnu organizaciju u svom sastavu koja se bavi isključivo obrazovanjem svih profila kadrova).

U JAT-ovom školskom centru započinje školovanje mladih pilota, koje svaka kompanija realizuje za sebe. Problem menadžmenta³ koji smo spominjali tokom studija, sada može da se **razrješi**. S obzirom da u aviokompaniji postoji veliki broj rukovodnih radnih mjesta, to će se kroz ovaj školski centar realizovati obrazovanje budućih menadžera u avijaciji. Ovo je dakle stvar svake aviokompanije. No, mi ćemo se ovdje vezati za mjesto menadžmenta u tom školovanju. U svim fazama obrazovanja studenti, a i svršeni studenti, će morati da ovladaju određenim vještinama koje će im biti neophodne za uspješnu realizaciju budućih aktivnosti.

3 Ristić Dušan, Obrazovanje za menadžment, 2009.

Informatičke vještine

S obzirom na stalni tehnološki napredak u svim sferama života, a u avijaciji posebno, neophodan je visok stepen informatičkih sposobnosti za obavljanje poslova u ovoj oblasti. Znači potrebno je razumjevanje, upotreba i vrednovanje informatičkih tehnologija.

Vještina razmjene znanja

Razmjena znanja među angažovanim u avijaciji neophodna je kako bi stalno uvećavali svoj nivo znanja kojim raspolažu. Da bi bili dobri menadžeri moraju stalno uvećavati svoja znanja i pratiti sve novine koje se pojavljuju.

Vještina rješavanja problema

Ova vještina je u uskoj vezi sa inteligencijom. Razvoj ove vještine je neophodan kako bi bili sposobni izbjegavati greške. Ovoj vještini ćemo kasnije obratiti mnogo više pažnje zato što rješavanje određenih problema i kriznim i složenim situacijama može biti, bukvalno rečeno, od životne važnosti.

Sposobnost vrednovanja tehnologije

Razlikovati određene tehnologije je bitan preduslov da bi se znalo izabrati najbolji dati problem, kako bi se isti što uspješnije riješio.

Vještina upravljanja emocijama

Zbog objektivno visokog stepena razvoja ljudske zajednice, ljudi danas mnogo brže emocionalno sazrijevaju. Različiti svakodnevni problemi dovode mnoge ljude u vrlo složene i delikatne situacije. Menadžeri su ti koji moraju da stvaraju takve odnose u svom društvu da te emocionalne probleme uspješno savladaju.

Socijalne vještine

To su vještine ponašanja među ljudima. Najhitniji cilj svakog vaspitanja i obrazovanja je naučiti mlade kako da se ponašaju u društvu i među ljudima. S obzirom da rukovodilac ne snosi odgovornost samo za sebe nego i za one sa kojima rukovodi, dužan je dakle da svojim primjerom i radom utiče na socijalizaciju svake individue, a i grupe u cjelini. Rukovodilac mora da bude socijalno zrela i fleksibilna osoba.

Znanje stranog jezika

Zbog cijelog niza okolnosti koje su se desile u razvoju cjelokupnog društva, engleski jezik je postao najrasprostranjeniji i najhitniji jezik na svijetu. S

obzirom da je u avijaciji engleski jezik i zvanično službeni, to je poznavanje ovog jezika primaran faktor u razvoju i obrazovanju.

Razumjevanje problema zaštite životne sredine

Zbog poznate činjenice da razvoj svjetskih tehnologija (barem do sada) je negativno uticao na životu sredinu (pojava ozonskih rupa), to rukovodioci svaki na svom mjestu mora da rade kako bi aktivnosti koje realizuju pozitivno uticale na životnu okolinu. S druge strane, taj negativan odnos razvoja ljudskog društva i sve loše što se kroz istoriju događalo, ostavlja negativan trag na ljudsku psihu. Ovo može u složenim situacijama imati negativne posljedice. Zato menadžeri moraju posebnu pažnju posvetiti razvoju tzv. pozitivnog razmišljanja kod svih sa kojima rade i djeluju.

Vještina održavanja zdravlja

Jedna poslovice kaže Zdravom čovjeku je potrebno hiljadu stvari, a bolesnom samo jedna. Očuvanje zdravlja svake jedinke, a prvenstveno lično očuvanje zdravlja je najhitniji zadatak kod menadžera. Pravilna ishrana i redovne tjelovježbene aktivnosti su preduslov za dobro i trajno zdravlje. Zdrav čovjek će mnogo lakše podnijeti sve stresne situacije, a i moći će da ih uspješnije riješi. Naročito je bitno provoditi one aktivnosti kako bi ublažili i eliminisali posljedice stresa.

Vještina upravljanja sopstvenim problemima

Svaka jedinka čini mnoge stvari da riješi svoje vlastite probleme. Kako dakle iskoristiti vlastite potencijale i sposobnosti u smislu rada i karijere, kada, gdje i šta raditi je vještina.

Menadžer treba da prepozna koju su to potencijali kod osoba sa kojima radi i kako da te potencijale najbolje iskoristi prvo za tu konkretnu jedinku, a zatim i za sve ostale.

Naravno, ovo podrazumjeva daje menadžer vrlo uspješno riješio svoje probleme, odnosno daje sve svoje potencijale iskoristio na najbolji mogući način.

METODI OBRAZOVANJA

Da bi mogli uspješno realizovati obrazovni cilj - stvaranje osoba sa dobrim menadžerskim sposobnostima, moramo koristiti neke metode u tom radu kada analiziramo koje ćemo primjenjivati u obrazovanju menadžera dobar je pristup BOTVELOV proces obrazovanja

UČENJE	+ TRENING
ZNANJE, STAVOVI	+ VJEŠTINE, PONAŠANJE, SPOSOBNOST

Za menadžera je dakle neophodno da prvo putem učenja stekne određena znanja, a onda treningom da igradi određene vještine i sposobnosti koje će mu trebati i koje će koristiti tokom rada sa ljudima.

Metod predavanja

Ovo je najrasprostranjeniji način obučavanja.

Na ovaj način se informacije iz nekih oblasti najbrže i najefikasnije prezentuju slušaocima. Problem je što nema povratne informacije, pa ne znamo koliko su slušaoci aktivno učestvovali u radu i koliko je stepen usvajanja informacija.

Ne znamo da li će te nove informacije uricati na slušaoca u smislu bavljenja tim problemom, istraživanja, učenja i promjene stavova.

Bilo bi dobro da posle ovakvih predavanja provesti kratko testiranje (koje bi unaprijed bilo najavljeno). Predpostavka jedla bi angažovanost slušaoca bila daleko veća.

Diskusija u malim grupama

Ovaj metod rada obezbjeđuje interakciju, provjeru ličnih stavova i provjeru ličnih vrijednosti.

Kod ovog načina rada nije dobro da su u grupi slušaoci iz iste sredine u kojoj su neki hijerarhiski predpostavljeni. U tom slučaju te predpostavljene osobe ili osoba bi dominirale radnom grupom i nametale bi svoje stavove ostali.

Dobro bi bilo ovaj metod koristiti kada su svi istog nivoa, tako da bi kroz otvorenu diskusiju i iznošenje stavova došlo do najboljih rezultata obrazovanja.

Simulacija

Na ovaj način se simuliraju realne situacije. Ovaj metod je dobar u početnim fazama rješavanja problema. Nije dobar jer simulacije mogu dovesti do stvaranja pogrešnih zaključaka u realnoj situaciji.

Metod projekta

Ovo je jedan od najboljih modela u fazi stvaranja menadžera.

On omogućava potpunu analizu problema, individualni i grupni rad, konsultacije, korištenje literature.

Kada se ostvari dobar rezultat, onda je vidljivo zadovoljstvo zbog postignutog uspjeha i riješenog problema. Za ovaj metod neophodno je mentorstvo. To je dobro jer kandidat stalno radi pod kontrolom i tako sigurnije ide ispravnim putem prema cilju.

NASTAVNI PRINCIPI

Da bi se obrazovni proces što uspješnije proveo i da bi smo sutrašnje menadžere što uspješnije osposobili za njihovu ulogu, moramo se poštovati i uvažavati neke od principa nastavnog procesa.

Princip znači načelo (osnova).

Princip naučnosti

Ovaj princip određuje idejno orijentaciju nastave i nastavnog rada kao i pedagoške tendencije svih drugih principa.

Suština ovog principa je u zahtjevu da se kandidati tokom cijelog procesa obrazovanja usvajaju naučno provjereno znanje koje odgovara savremenom nivou nauke, tendencijama i perspektivama njenog razvoja.

Princip sistemačnosti i postupnosti

Tokom nastavnog procesa moramo voditi računa da uvažimo pravila:

- Od lakšeg ka težem
- Od poznatog ka nepoznatom
- Od prostog ka složenom
- Od bližeg ka daljem

Kandidatima se sve što treba da usvoje treba objasniti i raščlaniti na osnovne činioce problema. Mora se izdvojiti ono što je bitno za usvajanje i što će imati praktičnu primjenu. Sistematičnost u izlaganju se postiže ako su svi dijelovi nastavnog gradiva povezani sa vodećom idejom i ako se teži otkrivanju, uočavanju i potvrđivanju njegove suštine.

Princip povezanosti teorije i prakse

Ovaj princip je osnova odnosno pretpostavka potpunijeg i cjelovitijeg rada.

Nekada praksa postavlja pitanja koja traže teoretska objašnjenja, a nekada su teoretska znanja bila osnova i put za traženje praktičnih rješenja.

Sva teoretska znanja koja usvoji i savlada budući menadžer moraju biti takva da ih je moguće primijeniti u praksi, jer će samo tako menadžer ispuniti svoj zadatak.

Princip očiglednosti

Ovo je jedan od najčešće primjenjivanih principa. To je zato što svaka jedinka putem čula vida dobija i usvaja najviše informacija.

Osobe treba da uče upoznavanjem samih stvari, a ne na osnovu izjava drugih o njima.

Princip trajnosti usvajanja znanja, vještina i navika

Ovaj princip se odnosi na trajno usvajanje znanja u procesu obrazovanja, tako da postanu stalna duhovna svojina kandidata, da ga mogu obnoviti kada ima je potrebno i da ga primjene u različitim životno praktičnim situacijama.

Trajnost usvojenog znanja se pokazuje ne samo u sposobnosti primjene na određene slučajeve i situacije, već i u prenošenju poznatih aktivnosti na nove i druge situacije.

Ovo je od izuzetne važnosti za savremene menadžere upravo iz bitine razvoja novih tehnologija.

Kada smo ranije spomenuli, obrazovni centar koji svaka aviokompanija mora da uspostavi u okviru svoje organizacije, utvrdili smo da je njen zadatak, ustvari, početak pravog školovanja svršenih studenata za posao koji ih očekuje, odnosno, da se kod njih počnu razvijati određene menadžerske sposobnosti.

Oni moraju proći neke segmente obrazovanja. Ti segmenti su određeni zahtjevima međunarodnih standarda u ovoj oblasti. Ta tematska poglavlja će biti neophodna za razvoj menadžerskih sposobnosti kod kandidata.

Ovaj školski centar mora, po međunarodnim standardima, ispuniti određene uslove kako bi bio sertifikovan, a svršenim kandidatima priznato zvanje koje tu steknu.

Ti uslovi su:

- a) Instruktori teoretske obuke,
- b) Instruktori CRM (ljudski odnosi),
- c) Instruktori za tip letilice,
- d) Instruktori leta na simulatoru,
- e) Ispitivač za tip letilice.

Od ovih kadrova nama je, za menadžere sposobnosti kandidata, najbitniji instruktor ljudskih resursa. Da bi jedna osoba mogla da provodi ovu obuku mora da ispunjava posebne uslove. Instruktor mora biti prihvatljiv *vazduhoplovnim vlastima* i u dovoljnoj mjeri kvalifikovan iz ove oblasti.

- Mora posjedovati vještinu animiranja grupe,
- Treba da ima dodatno obrazovanje u oblastima upravljanja grupom, dinamikom grupe i psihologijom grupe,
- Treba da ima aktuelno iskustvo u vazдушnom saobraćaju i to kao član letačke posade,
- Da posjeduje najmanje letačku dozvolu koju imaju i slušaoci nastave koju izvodi,
- Ima završenu obuku iz CRM,

- Da pod nadzorom ovlaštenog instruktora CRM uspješno održi jedan kurs,
- Ako je stekao zvanje CRM instruktora kao aktivan letač, može nastaviti taj posao i kada prestane aktivno letenje.

TRENAŽNI OBJEKTI I OKRUŽENJE

Obrazovne aktivnosti aviokompanije moraju se u što većoj mjeri izmjestiti iz operativnog okruženja, kako bi fokus bio na visokokvalitetnijoj obuci. Nikakva operativna aktivnost ne smije ometati školski proces. Kad god je moguće, simulatore treba koristiti za letačku obuku, a druge trenažne objekte za druge vrste obuke.

Školovanjem se kandidati pripremaju za vazduhoplovnu kvalifikaciju koja uključuje provjeru stručnosti sa naglaskom na bezbjednost leta, udobnost putnika, operativnu i ekonomsku efikasnost. Menadžerske sposobnosti treba da dođu do izražaja kod ove operativne i ekonomske efikasnosti.

Svaka organizacija u saobraćajnom procesu, odnosno organizacija kojoj je osnovna djelatnost saobraćaj mora da počiva na određenim načelima, a to su:

- Sigurnost,
- Redovnost,
- Tačnost,
- Učestalost,
- Udobnost,
- Brzina,
- Ekonomičnost.

Ova su načela i postavljena redosljedom po važnosti za putnike. Vidimo da je ekonomičnost na posljednjem mjestu, što aviokompanija stavlja u veoma težak položaj. Zbog toga menadžeri u ovakvim organizacijama moraju biti posebno sposobni da ekonomičnost koja je na posljednjem mjestu dovede u poziciju ostvarivanja dobrog profita.

Školovanje koje kandidati moraju odslušati i uspješno završiti:

1. Obuka za konverziju i provjera
2. Upoznavanje sa razlikama i familijarizacija
3. Obuka za unapređenje
4. Periodična obuka i provjera
5. Obuka iz poznavanja ruta i aerodroma
6. Stručno osposobljavanje pilota za rad na svim pozicijam
7. Prekvalifikacija
8. Obuka iz poznavanja opasnih roba

9. Prva pomoć
10. Bezbjednosna obuka
11. Obuka rukovođenjem posadom
12. Obuka za konverziju i provjera

Ova obuka se provodi za tek zaposlene članove kompanije, a koji posjeduju ovlaštenje za tip letilice koji ima aviokompanija. Tokom obuke će se uzeti u obzir iskustvo koje kandidat posjeduje kao član posade kod drugih kompanija i na odgovarajućem tipu letilice. Ova obuka iz konverzije je neophodna naprosto zbog razlika u mentalitetu, društvenim normama i si. Jenom riječu, to je upoznavanje sa KUĆNIM REDOM koji vlada u aviokompaniji.

Upoznavanje sa razlikama i familijarizacija

Upoznavanje sa razlikama i familijarizacija se mora provesti u slučaju kada će član letačke posade letjeti na drugoj varijanti istog tipa letilice ili kada procedure i oprema po kojima se trenutno leti, promjene u mjeri u kojoj kriteriji za dodatni rad ili ograničenja postanu previše različiti da bi se mogli obuhvatiti samo familijarizacijom. Familijarizacija se mora provesti u slučaju kada će član letačke posade letiti na drugom avionu istog tipa ili kada su oprema i procedure toliko izmjenjene da zahtijevaju usvajanje dodatnog znanja.

Obuka za unapređenje

Ovo školovanje se uglavnom odnosi na situaciju kada drugi pilot treba da zadovolji sve kriterije i položi sve potrebne ispite da bi postao vođa vazduhoplova, a to su:

- Obuku na simulatoru,
- Test sposobnosti,
- Obuku za linijsko letenje pod nadzorom,
- Provjeru linijskog letenja,
- Odgovornost vođe vazduhoplova,
- Obuku rukovođenja posadom (CRM,)
- Obuku iz poznavanja ruta i aerodroma.

Periodična obuka i provjera

Svaki član letačke posade mora proći jednu provjeru stručnosti u periodu od 12 mjeseci koja uključuje relevantne elemente CRM (rukovođenje posadom). Iz operativnih razloga svaki član letačke posade mora proći jednu provjeru stručne osposobljenosti kako bi pokazao svoju osposobljenost u izvršavanju normalnih, vandrednih i kriznih procedura.

U ovom roku moraju se proći programi iz :

- Osnovna obuka i osvježanje znanja,
- Obuka iz poznavanja opreme za nuždu i zaštitne opreme,
- Obuka rukovođenja posadom (CRM),
- Bezbjednosna obuka,
- Obuka iz poznavanja opasnih materija.

Posebno ćemo obraditi obuku rukovođenja posadom, jer to spada u proces rukovođenja za koji su potrebne menadžerske sposobnosti i znanja. CRM elementi su ukršteni u sve faze periodične obuke. Svo osoblje koje vrši periodičnu obuku je odgovarajuće kvalifikovano da uvrsti elemente CRM u ovu obuku, a to su:

- Ljudska greška i pouzdanost, lanac grešaka, sprečavanje i otkrivanje grešaka,
- Bezbjedonosna kultura kompanije, standardne operativne procedure (SOP) te organizacioni faktori,
- Stres i kontrola stresa,
- Umor i budnost,
- Usvajanje i obrada informacija, svijest o situaciji i kontrola radnog opterećenja,
- Donošenje odluka,
- Komunikacija i koordinacija unutar i izvan pilotske kabine,
- Predvođenje i ponašanje tima,
- Sinergija,
- Automatizacija i filozofija korištenja automatizacije,
- Studije zasnovane na slučajevima,
- Dodatne oblasti koje traže dodatnu pažnju, kako je utvrđeno programom za sprečavanje nesreća i bezbjednost letenja. Sadržaj programa je zasnovan na sveobuhvatnom principu i garantuje da će se bitne oblasti ponavljati najmanje jednom tokom trogodišnjeg perioda.

Obuka iz poznavanja ruta i aerodroma

Svaki član letačke posade, prije nego što krene na letodređenom rutom ili prema određenom aerodromu (uključujući alternativne rute i odredišta), odgovoran je i dužan upoznati se kroz samostalno informisanje ili specijalizovanu obuku. U zavisnosti od nivoa složenosti ruta i aerodroma bit će određen obim obuke odnosno upoznavanja.

Stručno osposobljavanje pilota za rad na svim pozicijama

Vođe vadohoplova, čije dužnosti zahtijevaju i upravljanja avionom sa desne strane i vršenje dužnosti kopilota ili izvođenje obuke i kontrole sa

desne strane pilotske pozicije, dužni su proći dodatnu obuku i provjeru. Ova obuka i projera obuhvata:

Slijetanje sa jednim neispravnim motorom

Prekvalifikacija

Ako je ovlašćenje za tip ili klasu istekao, kandidat je dužan ispuniti sve zahtjeve obuke osvježavanja znanja na način kako je utvrđeno programom odobrenim od vazduhoplovnih vlasti, kao i položiti provjeru stručne osposobljenosti. Pri povratku na letaćku dužnost nakon isteka ovlašćenja za tip, članovi letačke posade dužni su proći kompletan kurs konverzije uz moguća umanjenja zbog prethodnog iskustva na tipu.

Obuka iz poznavanja opasnih roba

Ovaj kurs podliježe svim zakonskim i operativnim okolnostima i ograničenjima koja treba da poštuju svi komerijalni operatori.

Predmeti koji se izučavaju tokom ove obuke su:

- Opšta filozofija saobraćaja,
- Ograničenje u vazdušnom prevozu opasnih roba,
- Vrsta opasnih roba,
- Markiranje i obilježavanje pakovanja,
- Prepoznavanje neprijavljenih opasnih roba,
- Procedure skladištenja i utovara,
- Obavještenje posade,
- Odredbe koje se tiču putnika i posade,
- Procedure u slučaju nužde.

Prva pomoć

Ovo je obuka iz kursa konverzije za pilote.

Oblasti koje se izučavaju tokom ove obuke su:

- Hipoksija,
- Hiperventilacija,
- Kontaminacija kože / očiju avionskim gorivom ili uljima,
- Higijena i trovanje hranom,
- Malarija,
- Djelovanje dima u zatvorenom prostoru i praktična upotreba sve relevantne opreme u simuliranom okruženju ispunjenim dimom,
- Operativne procedure bezbjednosnih, spasilačkih i službi prve pomoći,
- Informacije o načinu preživljavanja koje odgovaraju oblastima ada (polarne, pustinske, džungla ili more) i obuka za korišćenje opreme za pretraživanje koja se obavezno nosi u avionu.
- Bezbjednosna obuka

- Svaka letačka posada mora da prođe kombinovanu buku za posadu u pilotskoj kabini budući da je za djelotvoran i normalan rad i uspješno rješavanje vandrednih i kriznih situacija neophodna interakcija između članova letačke posade i spoljnih izvora i institucija (kontrole leta, operativne službe, pilocija). Naglasak će biti na koordinaciji i dvosmjernoj komunikaciji između članova četačke posade i drugih izvora, kao i na primjeni CRM principa. Cilj ove obuke je osposobiti letačke posade za sprečavanje nastanka sukoba sa licima koja bi mogla ugroziti bezbjednost putnika i posade. Naglasak ove obuke bi trebao da bude na sprečavanju budući da je većinu sukoba moguće riješiti u ranoj fazi prije nego eskaliraju.

Obuka rukovođenjem⁴ posadom

Obuka rukovođenja posadom (Crew Resorce Menagement) predstavlja efektivno korištenje svih raspoloživih resursa, to jest članova posade, avionskih sistema i pratećih sredstava u cilju ostvarivanja bezbjednih i efikasnih operacija. Cilj CRM-a je unaprijediti komunikacione i rukovođeće sposobnosti predmetnog člana letačke posade. Dijelovi CRM obuke se izvode u obliku kombinovane obuke članova letačke posade, kabinskog osoblja u vrijeme obuke iz poznavanja opreme za nuždu i zaštitne opreme (evakuacije, procedura kod otmice, traženje eksploziva, požar i si.)

Kombinovana obuka letačke i kabinske posade bi trebalo da , kada god je moguće, uključiti zajedničku vježbu evakuacije aviona i diskusije o scenarijima kriznih situacija. CRM obuku treba provoditi kroz obuku u učionici i praktične vježbe uključujući grupne diskusije i revizije nesreća, a u cilju analiziranja problema u komunikaciji.

Tipovi CRM obuke su:

- Osnovna CRM obuka
- Kurs konverzije u okviru CRM obuke po promjeni operatora (kompanije)
- Rukovodni kurs u okviru CRM Periodična CRM obuka
- Sposobnost rukovođenja posadom (CRM) treba uključiti u sveobuhvatnu procjenu kada član letačke posade prolazi kompanijsku provjeru stručnih sposobnosti.

Obuka bi trebalo da se bavi prirodom rada kompanije kao i povezanim radnim procedurama posade. Ovo treba da obuhvati oblasti rada koje stvaraju posebne teškoće, nepovoljne vremenske uslove i bilo koje neuobičajene opasnosti. Osnovna obuka je osmišljena tako da obezbjedi znanje i poznavanje ljudskih faktora koji su relevantni za letačke operacije. Kurs konverzi-

4 Dž. Stoner, R. Friman, D. Gilbert, *Menadžment*, Želind, Beograd, 1997.

je u okviru CRM obuke. Član letačke posade koji pohađa kurs konverzije zbog promjene tipa aviona moraju proći i oni kandidati koji se školuju za unapređenje (za vođu vazduhoplova).

Zbog važnosti CRM u smislu razvoja menadžerskih sposobnosti ponovit ćemo ono što se mora savladati da bi se kandidati po završetku obuke počeli i razvijati kao menadžeri.

- Ljudska greška i pozdanost, lanac grešaka sprečavanje i otkrivanje grešaka
- Bezbjednosna struktura kompanije, standardne operative procedure, organizacioni faktori
- Stres i kontrola stresa
- Umor i budnost⁵
- Usvajanje i obrada informacija, svijest o situaciji, kontrola radnog opterećenja
- Komunikacija i koordinacija unutar pilotske kabine
- Predvođenje i ponašanje tima
- Sinergija
- Automatizacija i filozofija korištenja automatizacije
- Specifične razlike među tipovima avione
- Studije zasnovane na slučajevima.

ZAKLJUČAK

Svršeni studenti sada mogu na radnom mjestu ispoljiti svoje individualne sposobnosti, umijeća i znanja. Od današnjih svršenih studenata se očekuje da znaju određene oblasti iz upravljanja i rukovođenja, jer će neki od njih vrlo brzo po zaposlenju biti u situaciji da to i pokažu. Naravno, da mnogo toga zavisi od svake individue posebno. Danas, kada sam u prilici da mogu da učestvujem u kreiranju nastavnih planova i programa u obrazovnom procesu gdje se stvaraju budući vazduhoplovci svih profila, sigurno će biti izučavan predmet *menadžment*. Zbog promjene društveno-političkog sistema koji se neposredno desio, to će ti mladi ljudi vrlo brzo po zasnivanju radnog odnosa biti u prilici da pokažu znanja koja su stekli tokom studija, a posebno iz oblasti *menadžmenta*.

Abstract

The possibilities of development of airtraffic are enormous (if we take into account interplanetary and interstar moving), so we shall not treat it like that in this paper. Having in mind that this complete activity comes from human

⁵ Rot, N., *Opšta psihologija*, Naprijed, Zagreb, 1978.

work, and that big number of persons are engaged therein, that means that their work must be organized in a way to produce the best possible results.

We therefore face the problem of leading and managing. As this is very costly, involving sometimes human lives, we must come into conclusion that leading and management by these processes must be done very carefully.

Persons who are engaged in these activities must be true leaders and managers.

Keywords: *airtraffic, leadership, education, aircompany*

LITERATURA

1. Ristić Dušan, *Osnovi menadžmenta*, Čekom books, Novi Sad, 2007.
2. Ristić Dušan, *Obrazovanje za menadžment*, 2009.
3. Đorđević, J., Trnavac N., *Pedagogija*, 2004.
4. Radovanović, T., *Metodologija naučnih istraživanja*, Čekom books, 2008.
5. Šamić, M., *Kako nastaje naučno djelo*, Svjetlost, Sarajevo 1977.
6. Grandić, R., *Globalizacija i obrazovanje*, Novi Sad 2007.
7. Rot, N., *Opšta psihologija*, Naprijed, Zagreb, 1978.
8. Dž. Stoner, R. Friman, D. Gilbert, *Menadžment*, Želind, Beograd, 1997.
9. Prof. dr. M. De Clercq, *Economie toegelicht*, Grant Leuven-Apeldoorn

СИРОМАШТВО КАО СОЦИЈАЛНИ ПРОБЛЕМ У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ

Љубинка Лазић¹

Сажетак

„Сиромашнима се сматрају људи који су лишени начина живота, комфора и достојанства, који се сматрају нормалним у друштву у којем живе“ дефиниција је Уједињених нација.² У наредном раду управо је сиромаштво, са својим карактеристикама и појавним облицима, предмет теоријске елаборације и разматрања. Почевши од дефинисања појма сиромаштва раду се даје објашњење везе између сиромаштва и социјалне политике, те условљености социјалне сигурности грађана једне државе управо нивоом сиромаштва/ развоја. Да су сиромаштво и социјална искљученост повезани у „зачарани круг“ сљедећа је тема која је образлагана у раду. Комплексност сиромаштва као појаве и активности које се предузимају у области социјалне политике образложено је на примјеру стања сиромаштва у Босни и Херцеговини. Даље се у раду наводе неки начини превазилажења сиромаштва. Тако је направљен и осврт на везу сиромаштва и социјалне заштите, те и развојне документе у Босни и Херцеговини.

Кључне ријечи: сиромаштво, социјални проблем, социјална заштита, социјална искљученост, социјална политика.

*JEL klasifikacija:*I3

УВОД

У намјери да се постигне жељени степен друштвеног развоја и обезбједе услови за живот у благостању, људи су се, од самог почетка постојања људске заједнице, активно организовали. Начини рјешавања социјалних проблема као што су ангажман цркве, добротинство и милосрђе, присилно затварање болесника, помоћ ратној сирочади су, током развоја државе, еволуирали и трансформирали се до законског и системског рјешавања питања сиромаштва и помоћи људима који се

1 Мр сц. Љубинка Лазић, Ју Центар за социјални рад Дервента, lljub@yahoo.com

2 www.un.org/Depts/dhl/poverty/index.html, pristupljeno stranici 18.03.2016.. u 18.00.

нађу у стању социјалне потребе због угрожене социјалне сигурности. Из тог разлога државе данас доносе програме и стратегије борбе против сиромаштва управо у настојању да подигну ниво социјалне сигурности грађана и развоја моћи кроз искоријењивање сиромаштва и економски развој државе. У Босни и Херцеговини, према Анкети о потрошњи домаћинства 2007. г. ³ 22,9% становништва је угрожено или у ризику од сиромаштва, што с 18,5% сиромашних чини 41,5% становника који су сиромашни или су јако близу сиромаштва. Стога је битно јасно анализирати стање сиромаштва у данашњим условима у држави Босни и Херцеговини, дефинисати појавне облике сиромаштва, те акцијама социјалне политике кренути у рјешавање.

СИРОМАШТВО – СОЦИЈАЛНИ ПРОБЛЕМ

Сиромаштво се посматра се на многе начине, односно кроз мањак или непостојање средстава за осигурање егзистенције, незапосленост, глад и неухрањеност, неповољно здравствено стање, ограниченост или никаква доступност образовању, недоступност здравствених услуга и лијечења, повећану смртност, бескућништво и неповољно стамбено стање, друштвена дискриминација и искљученост.

Термин сиромаштво, најчешће се разумјева као стање у којем грађанима недостају средства за обезбјеђење минималне корпе роба и услуга. Савремени концепт сиромаштва, развијен у оквиру државе благостања, полази од идеје да држава социјално-политичким мјерама распоређује дио националног дохода на сиромашне. Наиме, у циљу постизања и одржавања пожељног социјалног и економског развоја државе, подстиче се одређени друштвени стандард, а истовремено се социјалним програмима утиче на ублажавање нежељених социјалних појава.

Специфична је веза између терина сиромаштво са термином социјални случај који се одређује као појава која “код човјека који је њиме погођен прозрокује низ тешкоћа: погоршава услове живота и рада, умањује средства за живот, смањује шансе за напредовање у животу, погоршава његов лични и друштвени статус.” ⁴ Док је социјални случај појава која погађа појединца доводећи га у стање социјалне потребе, скуп социјалних случајева представља социјални проблем.

Социјална искљученост је нешто шири појам од сиромаштва, а према према ЕУ2020 се прати путем три индикатора која су добивена на основу

³ Дирекција за економско планирање Босне и Херцеговине, Извјештај о развоју БиХ, 2010/2011 II дио, стр. 22.

⁴ Лакичевић, Д. *Увод у социјалну политику*, Савремена администрација, Београд, 1982., стр.20.

СИЛЦ анкете. Ти индикатори су стопа ризика од сиромаштва, материјална ускраћеност и домаћинства са ниским интензитетом рада.⁵

СОЦИЈАЛНО-ПОЛИТИЧКИ АСПЕКТ СИРОМАШТВА

Системско рјешавање сиромаштва као социјалног проблема вуче коријене из 11. и 12. вијека јер је тада сиромаштво, умјесто као добровољно, све више посматрано као стање проузроковано спољашним, друштвеним факторима. Подизање квалитета живота и благостања су, у развијеним концепцијама, сврха и циљ социјалне политике као и социјалног развоја државе и друштва. У политици уопште, борба против сиромаштва се посматра као друштвени циљ па државе том питању посвећују пажњу развијањем социјалне заштите и социјалног рада као и развијањем и унапријеђивањем ефективности других институција и служби које се баве питањима економског развоја друштва, незапослености и социјалној сигурности грађана. Мора се напоменути да, поред материјалних добара, као што су храна, вода за пиће, простор за становање, грађани морају да имају обезбјеђена и социјална добра као што су приступ информацијама, образовању, здравственој заштити, учешће у политичкој сфери у држави.

Социјална политика, као дјелатност чији су предмет изучавања животни и радни услови људи и друштвених група са циљем обезбјеђења адекватног нивоа социјалне сигурности грађана и стварањем претпоставки за интегралан социјално-економски развој, је управо онај дио јавне политике државе који се најдиректније бави управо рјешавањем социјалних проблема, односно ублажавањем или уклањањем појава као што су незапосленост, сиромаштво, здравствени проблеми, социјално-патолошке појаве.

Сиромаштво је социјални проблем и то из разлога што и посљедице и узроке сиромаштва налазимо управо у друштву, јавним политикама друштва, односно у степену развијености друштва, катастрофама и кризама које погађају друштво, а директно и/или индиректно погађају појединце, чланове друштва. Из тог разлога, сиромаштво захтјева предузимање систематских социјалних акција усмјерених на задовољавање основних потреба људи и на уклањање узрока сиромаштва.

Средњорочна развојна стратегија БИХ 2004-2007⁶ сиромаштво дефинише као вишедимензионалан феномен који, поред недовољних прихода за задовољење животних потреба, подразумева и немогућност запошљавања, неодговарајуће стамбене услове, неадекватан приступ

5 Универзални периодични преглед стања људских права у Босни и Херцеговини II циклус, Институција Омбудсмана БиХ, Бања Лука, март 2014., стр. 7.

6 Средњорочна развојна стратегија БиХ -ПРСП (2004-2007), Економски институт, април 2004, Сарајево, стр.26.

социјалној заштити, здравственим, образовним и комуналним услугама. На овај начин сиромаштво се посматра, с једне стране, као недостатак прихода и недоступност услуга, а, с друге стране, као недостатак услова за развој социјалних вјештина, за здравље, за слободу понашања и мишљења и присутна су осјећања неприпадања, спутаности и недостатак самопоуздања и самоуважавања а ово карактерише и социјалну искљученост.

СИРОМАШТВО У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ – СОЦИЈАЛНИ ПРОБЛЕМ

У БиХ око 20% људи оскудијева у готово свим аспектима животног стандарда: од стамбених услова, одговарајуће здравствене заштите, па до писмености и укључености у друштво. Према подацима Дирекције за економско планирање БиХ ⁷ екстремна линија сиромаштва у БиХ износи 760,00 КМ по особи годишње, док генерална линија износи 2.198,00 КМ по особи годишње. Стандард становништва БиХ је 19,5% испод линије генералног сиромаштва (приближно 25% у Републици Српској и 16% у Федерацији БиХ). Ово је “релативно ниска стопа сиромаштва” кад се узме у обзир тренутна економска ситуација у БиХ. Она је резултат потрошње која је изнад нивоа производње. У Анкети о животном стандарду износи се податак да је “са образовног аспекта” 27% одраслих у БиХ сиромашно, док 16% пати због сиромаштва у “здравственом смислу”. “Са аспекта запошљавања” сиромашно је 22 одсто радно-способног становништва. Стамбени услови код 11% људи су испод границе сиромаштва, а 29% живе у становима за које немају одговарајућа власничка или станарска права. Када се све узме у обзир, 72 процента одраслих у Босни и Херцеговини је сиромашно бар у једном од горе наведених аспеката.

Дирекција за економско планирање Босне и Херцеговине припрема документе попут Стратегије социјалне укључености и Стратегије развоја. Стратешки оквир Босне и Херцеговине је припремљен у складу са Одлуком о поступку средњорочног планирања, праћења и извјештавања у институцијама Босне и Херцеговине и послужио је и за припрему Средњорочног програма рада Вијећа министара за период 2016 – 2018-годину (стратегија у припреми). Идентификацијом развојних подручја у оквиру циљева који су усвојени за Стратегију Југоисточне Европе 2020⁸, и који су међусобно повезани, утврђени су и циљеви БиХ: Интегрисани раст, Паметни раст, Одрживи раст, Инклузивни раст и Управљање у

⁷ Isto, str. 29.

⁸ www.academia.edu/.../Vodič_kroz_strategiju_Evrop., preuzeto dana 18.03.2016. u 18.30.

функцији раста. Приликом расправа о сиромаштву морамо посебно издвојити инклузиван раст који се огледа у повећања запослености, развоја вјештина, инклузивног учешћа на тржишту радне снаге, инклузивног и квалитетног здравства и смањења сиромаштва. У оквиру инклузивног раста дефинисани циљеви су: 1. Повећати могућности за запошљавање 2. Промовисати инклузивност у образовању 3. Смањити сиромаштво и социјалну искљученост 4. Унаприједити здравствену заштиту.

У Босни и Херцеговини сиромаштво се мјери на основу Анкете о потрошњи домаћинства⁹ која посматра расходну страну за разлику од СИЛЦ анкете која посматра приходе које оставарују домаћинства. Стопа материјалне депривације за Босну и Херцеговину показује да је више од половине домаћинстава депривирани на овај начин. Унутар несиромашних домаћинстава, материјално депривираних има 47,7% док од укупног броја сиромашних домаћинстава има 88,7% материјално депривираних. Сиромаштво у Босни и Херцеговини се мјери од 2001 године, материјална ускраћеност од 2011. Према посљедњим подацима Анкете о потрошњи домаћинства из 2011.г. релативна линија сиромаштва (стандардна линија сиромаштва) за Босну и Херцеговину износи 416КМ за једночлано одрасло домаћинство. У 2011 години 177.277 домаћинстава (17,2%) или 566.025 становника (17,9%) живе у релативном сиромаштву. Поред тога битно је напоменути да 8% становника нису сиромашна али су на граници сиромаштва, тако да можемо рећи да стопа сиромаштва и домаћинстава која су на граници сиромаштва 25,2%. У 2007.години, према резултатима Анкете о потрошњи домаћинства, било је 18,4% сиромашних домаћинстава односно 193.692. Апсолутно сиромаштво у Босни и Херцеговини порасло је за око 5 процентних поена са 18,6% у 2007. на 23,4% у 2011. У оба ентитета је такође дошло до раста сиромаштва за око 5 процентних поена мјерено апсолутном линијом сиромаштва. Према посљедњим доступним подацима Агенције за статистику Босни и Херцеговини¹⁰, на основу прага релативног сиромаштва од 60% медијане потрошње по еквиваленту одрасле особе, добије се праг расхода од 416,40 КМ мјесечно по еквиваленту одрасле особе као линија сиромаштва. На темељу овог подаци из Анкете показују да је 17,9% становништва живјело у ризику од сиромаштва у 2011. години .

9 Дирекција за економско планирање Босне и Херцеговине, Извјештај о развоју БиХ, 2010/2011 II дио, стр. 22-25.

10 Агенција за статистику Босне и Херцеговине, Анкета о потрошњи домаћинстава у Босни и Херцеговини 2011, година 1, број 1.

НАЧИНИ ПРЕВАЗИЛАЖЕЊА СИРОМАШТВА

Обезбјеђење нормалног животног стандарда грађанима кроз економски развој и социјалну сигурност у држави су задаци социјалне политике на пољу борбе против сиромаштва. Омогућити грађанима запошљавање и остварење прихода потрбних за достојан живот и задовољење минималних егзистенцијалних и социјалних потреба, спровођење стратегија и програма за здраво управљање животном средином, унапријеђење образовног и здравственог система у смислу доступности свих услуга свим грађанима, међудржавна сарадња и помоћ су неки начини превазилажења сиромаштва.

Социјална заштита, односно социјална помоћ је изузетно важан, али самостално недовољно снажан инструмент борбе против сиромаштва, којим се често социјална политика користи да директно ублажава последице лоше социјалне и економске ситуације у држави. Службе социјалне заштите дјелују тако што настоје “новчаном ињекцијом” да ублаже појаву сиромаштва, а потом да оснажују породицу, постичу на ангажман и покретање самосталних акција. Активности које су усмјерене на изучавање узрока необезбјеђености, на рано откривање, праћење појава, на спријечавање узрока и помоћи појединцима и породицама да се и сами активирају и учествују у превазилажењу неповољних узрока и посљедицама социјалне угрожености, ипак захтјевају мултисистемску сарадњу. Извјештавајући о стању квалитета живота грађана, социјална заштита као систем може донекле и да алармира упозоравајући на стопу сиромаштва и указујући на потребу изналажења рјешења за овај социјални проблем, а потом и може и треба и да учествује у друштвеним стратегијама и акцијама.

Ипак, најзначајнија улога у борби против сиромаштва, превентивно и посљедично, припада социјално-политичким мјерама за превазилажење сиромаштва као социјалног проблема

Пратећи транзицијске процесе свјетских политика, социјална политика Босне и Херцеговине се ослања на поставке социјалне политике Европске Уније. “Социјална политика Европске уније уствари има три главне функције:

- да обезбједи оквир за дијалог између социјалних партнера у вези са дефинисањем различитог нивоа основних социјалних права радника,
- да обезбједи средства, нарочито за обучавање и запошљавање,
- да стимулише и подстиче сарадњу између различитих актера социјалне политике.”¹¹

11 Гавриловић, А., *Савремена социјална политика*, Универзитет у Бањој Луци, Факултет политичких наука, *Социјални изазови и менаџмент у социјалној заштити*, 2010. поглавље 1. стр. 40.

За рјешавање проблема сиромаштва, потребно је дакле да буду испуњене покренуте и спроведене реформе на нивоу друштвене заједнице, односно на државном нивоу, а потом да постоји истинска воља и залагање свих релевантних политичких субјеката као и свих грађана општине. Те промјене ће се дешавати на начин и брзином који буду диктирале промјене на државном плану развоја и промјена, а прогноза ће зависити од политичких тенденција и могућности државе.

Мора се још додати да сиромаштво у једној држави представља и значајну пријетњу за безбједност међународне заједнице. Треба се поменути и да је сиромаштво присутно и у развијеним и неразвијеним земљама. Сиромаштво такође узрокује скраћење животног вијека људи. Биједа, глад и нездрава исхрана узрокују неријетко и смртност људи, а посебно дјеце. Сиромашни чешће умиру и због нелијечења болести из разлога што адекватно лијечење захтјева и уређен систем здравства.

Посебно необично је схватање да је сиромаштво посљедица жеље високо развијених земаља за одржање стања моћи. Институције попут Међународног монетарног фонд и Свјетске банке дају зајмове, са каматама наравно, које земље тешко исплаћују а грађани осиромашују и даље.

Стратегије борбе против сиромаштва Свјетске банке се углавном заснивају на подстицању економског раста. Организација Уједињених Нација је поставила као миленијумски циљ искоријењивање сиромаштва и глади у свијету до 2050. године уз „брзе кораке” борбе за смањење и превенирање појаве сиромаштва.

Стратегија развоја и Стратегија социјалног укључивања најзначајнији су развојни документи у Босни и Херцеговини, који дефинишу стратешке правце дјеловања земље на подручју економског и социјалног развоја у наредном периоду. Ови стратешки документи указују и на потенцијале које Босна и Херцеговина има што указује да се може направити и битан помак у економском и социјалном развоју.

ЗАКЉУЧАК

*“Три ствари се никако не могу сакрити: болест, заљубљеност и сиромаштво. “
(народна пословица)*

На основу претходне теоријске елаборације закључује се сљедеће:

- Сиромаштво је социјални проблем у Босни и Херцеговини који угрожава животе грађана.
- Борба против сиромаштва је битан друштвени циљ и циљ социјалног развоја, односно социјалне политике.

- Константна системска социјално-политичка акција борбе против сиромаштва подразумева реформе у Босни и Херцеговини: привредни опоравак, фискална реформа, унапријеђење система социјалне заштите, искорјењивање корупције, реформа образовног система, поштовање људских права, унапријеђење квалитета живота.

Циљ развојних стратегија Босни и Херцеговини је водити Босну и Херцеговину ка земљама са високим дохотком, динамичној и конкурентној економији Европске уније, а посебну димензију тим изазовима дају обавезе које се намећу у процесима придруживања Европској унији. Само друштвени напредак, друштвени активизам, транспарентност и унапријеђење квалитета живота и културе живљења кроз акције планиране кроз социјалну политику ријешавају питање сиромаштва као социјалног проблема.

Abstract

"The poor are considered to be people who are deprived of their way of life, comfort and dignity, that is considered normal in the society in which they live," the definition of the United Nations. In following paper poverty, with its characteristics and forms is subject of theoretical elaboration and consideration. Starting from the definition of the concept of poverty, paper provides an explanation of the links between poverty and social policy and conditionality of social security for citizens of one state administration levels of poverty / development. That poverty and social exclusion connected in a "vicious circle" is the next topic that is explained by the following paper. The complexity of poverty as a phenomenon and activities undertaken in the field of social policy are explained on the example of the state of poverty in Bosnia and Herzegovina. Furthermore, the paper presents some ways to overcome poverty. Also there are a reference to the relationship of poverty and social protection, and the development documents in Bosnia and Herzegovina

Keywords: *poverty, social problems, social protection, social exclusion, social policy.*

ЛИТЕРАТУРА

1. Лакичевић, Д, *Увод у социјалну политику*, Савремена администрација, Београд, 1982.
2. Гавриловић, А., „Социјални изазови и менаџмент у социјалној заштити“, Универзитет у Бањој Луци, уредник, Бања Лука, 2010.
3. Дирекција за економско планирање Босне и Херцеговине, Извјештај о развоју БиХ, 2010/2011 II дио
4. Универзални периодични преглед стања људских права у Босни и Херцеговини II циклус, Институција Омбудсмена БиХ, Бања Лука,

5. Средњорочна развојна стратегија БиХ -ПРСП (2004-2007),„ Економски институт, април 2004, Сарајево
6. Агенција за статистику Босне и Херцеговине, Анкета о потрошњи домаћинства у Босни и Херцеговини 2011, година 1, број 1.
7. www.academia.edu/.../Vodič_kroz_strategiju_Evrope
8. www.un.org/Depts/dhl/poverty/index.html

ALTERNATIVE RAZVOJA HOTELIJERSTVA U CRNOJ GORI

Tena Perović¹

Sažetak

Mali hoteli su značajan reprezent hotelske industrije u Crnoj Gori. Shodno toj činjenici je razuman veliki interes za njihovo poslovanje, načine unapređenja, jer ujedno kao kritična masa određuju sveukupan poslovni rezultat turističkog sektora. Povećana turistička tražnja, specifični zahtjevi modernog turista su glavni uzrok zbog koga se ukupna turistička ponuda mora prilagoditi. Imajući u vidu njenu neelatičnost ponekad je potrebno i biti vizionar i predvidjeti neke trendove koji će možda biti aktuelni i donjeti prosperitet. U tom svijetlu se ističe mogućnost realizacije inovativnih organizacionih struktura kada je u pitanju crnogorsko hotelijerstvo.

Zasićenost turističkog tržišta koja se ogleda u sve manjem broju turista, slaboj turističkoj potrošnji i ekonomskom jazu je jedan od ključnih indikatora za značajne promjene i uvođenje korektivnih mjera u turističku politiku destinacije. Crna Gora kao razvijeno i perspektivno turističko odredište sa afinitetom održanja i širenja na turističkom tržištu ističe potrebu za unapređenjem turističkog proizvoda. Inovacije i osvježanje turističke ponude prije svega treba sprovoditi u receptivnim kapacitetima, konkretno hotelskim objektima koji su baza turističke suprastrukture. Vođena trendovima na sličnim lokalitetima u mikro i makro okruženju, dobre primjere iz prakse koji se mogu veoma jednostavno implikovati na domicilnom prostoru, pronalazi u sve više prisutnom segmentu malog hotelijerstva koji se bazira na kreiranju marketing konzorcijuma, kao udruženja sa najvećim benefitima za hotele i destinaciju uopšte.

Ključne riječi: mali hoteli, Crna Gora, integracije.

JEL klasifikacija: L8

UVODNA RAZMATRANJA

Crna Gora iako relativno mlada turistička destinacija kada je riječ o nekim savremenim turističkim kretanjima, veoma brzo prevazilazi pojedinačne, hronološki raspoređene faze životnog ciklusa. Vodeći se dobro poznatom činjenicom da se i sam parcijalni proizvod nalazi u razvojnoj etapi u kojoj je

1 mr Tena Perović, saradnik u nastavi (student doktorskih studija), Hec Fakultet za internacionalni menadžment u turizmu i hotelijerstvu, Miločer

i integralni, razumljiva je zabrinutost crnogorske hotelske industrije u pogledu budućeg razvoja i napretka.

Prezasićenost tržišta koja se ogleda u sve manjoj fluktuaciji turista i jednoličnoj ponudi predstavljaju znak ozbiljne opasnosti po pitanju opstanka destinacije. Takođe, tome u prilog ide i činjenica enormnih promjena na strani turističke potražnje koja uz pojedine ekonomske i političke faktore mimoilazi crnogorsko tržište i orijentiše se ka nekim novim, mladim turističkim lokacijama.

U situaciji koja postavlja izbor smjernica za daljim razvojem, potpuno povlačenje sa turističkog tržišta se smatra apsurdnim, uzevši u obzir da se većinom privreda južnog regiona zasniva na turizmu i hotelijerstvu. U prilog tome kao logičan proces nameće se alternativa inovacije i unapređenja postojećeg proizvoda kroz određene aktivnosti i mjere. Globalno posmatrano, trenutno tržište ističe veliki procenat prisutnosti malih hotelskih organizacija kada je u pitanju suprastruktura kao temeljna osnova kreiranja turističke usluge, što inicira potragu za razvojnim rješenjima upravo u tom sektoru.

SPECIFIČNOSTI POSLOVANJA MALIH HOTELA

Mali poslovni hoteli dominiraju turističkom i hotelskom industrijom širom svijeta i od izuzetnog značaja su za konkurentnost destinacije. Karakteriše ih veliki broj specifičnih poslovnih procesa koji uključuju potrebe treninga i edukacije. Takođe vrlo bitno je istaći da oni nisu samo minijaturne kopije velikih hotela, već naprotiv predstavljaju potpuno drugačije poslovne sisteme i po strukturi, prioritetima, kao i po strateškim ciljevima.

Brojne su prednosti i nedostaci kada je riječ o malim hotelima, posebno u pogledu njihovog tržišta rada i upravljanja i kako se sve to odražava na njihov lični identitet kao institucije.

U naučnoj literaturi se javljaju neke od sledećih prednosti:

1. *Lični odnos*: za mala preduzeća, kako posmatramo ovu kategoriju hotela, uspostavljanje ličnih odnosa sa gostima i zaposlenim mogu biti glavni izvor konkurentne diferencijacije. Upravo i poslovanje menadžera je ovdje bazirano ne na ugovorima kao što je slučaj kod velikih hotela, već na ličnim odnosima. To obezbeđuje lojalnost, ličnu uslugu, razumjevanje u teškim situacijama, i personalizaciju usluga i proizvoda što sve dovodi do konkurentne prednosti koju je vrlo teško imitirati. Međutim, lični odnos može biti isto tako i teret, kao recimo nesposoban član kolektiva koji igra aktivnu ulogu u preduzeću ili dobavljač koji dostavlja neprikladne sirovine².

2 Meissner, H.G., (1994): *Marketing für die mittelständische Familienunternehmung*, In Hinterhuber, 171-202.

2. *Prednosti tržišnih niša*: Tehnološki razvoj, naročito u turističkoj industriji, liberalizacija tržišta, kao i globalizacija (koje promovišu relativno homogene proizvode) otvaraju nove šanse i mogućnosti za mala i srednja preduzeća. Tržišne niše, često zanemarene od strane globalnih i velikih hotelskih preduzeća, nude šansu za rast malih hotela. U takvim okolnostima oni mogu lako identifikovati potencijalne želje kupaca i time biti u mogućnosti da prilagode svoju ponudu budućim ciljnim grupacijama.³

3. *Fleksibilnost i reakcije*: Zbog tipične hijerarhije kod malih hotela i preduzeća, uopšte, menadžment može brzo da donese potrebne odluke i da trenutno reaguje na promjene na tržištu. (npr. u slučaju promjena na strani potražnje ili konkurentne akcije). Oni mogu prilagoditi svoje proizvode na licu mjesta da bi se ispunili zahtjevi potražnje.

4. *Fleksibilna radna snaga*: U ovim hotelima se zaposleni zbog brojnosti, specifičnosti rada i niza drugih karakteristika vrlo često tretiraju poput članova porodice. U takvim slučajevima, ne rijetka pojava je da je njihov privatni život podređen radnim obavezama tj. poslu koji izvršavaju. Ovo je posebno važno za gostoprimstvo hotela koji imaju visok stepen sezonalnosti i time zahtjevaju različite napore u različito doba dana. Npr. u jutarnjim časovima je neophodno prisutvo većeg broja zaposlenih jer se tada servira doručak, vrši check-out gostiju i plaćanja, čiste sobe, i sve se to odvija gotovo istovremeno. Pojačana aktivnost je zatim potrebna u popodnevним časovima kada stižu novi gosti, i ukoliko hotel vodi restoran ili bar.

5. *Kontinuitet*: Uglavnom mali hoteli predstavljaju porodične hotele koji na tržištu postoje duži niz godina. To u očima većine kupaca tj. gostiju predstavlja kriterijum za kupovinu usluga. Kontinuitet porodičnih hotela i njihovo prisustvo na tržištu smatra se da predstavlja snažne društvene vrijednosti.⁴

Mali hoteli imaju i niz nedostataka i problema sa kojima se suočavaju, a neki od njih su:

1. *Neformalna poslovna praksa i nedostatak planiranja*: Mali hoteli često imaju neformalnu poslovnu praksu i procese. Iako se ovo može iskoristiti za prednost kroz fleksibilnost i sposobnost da reaguju brzo, oni često nemaju sistematski pristup upravljanju. To praktično znači nedostatak procedura, što dovodi do varijabilnih performansi i improvizacije od strane zaposlenih, što utiče na standarizaciju proizvoda i kontrolu kvaliteta. Pored toga, knjigovodstvo, računovodstvo i finansijski menadžment ne vode se na pravi način što rezultira gubitkom prihoda, nedostatkom statistike za raci-

3 Frehse, J., and Peters, M., (2002), Das Internationalisierungsverhalten von Klein und Mittelunternehmen in der alpinen Urlaubshotellerie als Gegenstand strategischer Konzepte und empirischer Befunde, Vol.02, No.4, 254-272.

4 Peters, M., (2001), *Wachstum und Internationalisierung*, Linde, Wien.

onalno donošenje odluka i lošom procjenom kritičnih pokazatelja učinka (npr. povrat investicija, varijabilni troškovi i sl.)

2. *Deficit marketing istraživanja tržišta, obuke i doedukacije*: Upravljačke funkcije strategije razvoja, marketing menadžment, upravljanje kvalitetom, i tehnološka adaptacija su česti nedostaci za male hotele.⁵ U prilog tome ide sledeći podatak gdje je na operativnom nivou, jedna studija sprovedena u Austrijskoj hotelskoj industriji 1999.godine naišla na ozbiljne propuste u oblasti menadžmenta ljudskih resursa u području kvalifikovanosti radnog osoblja.⁶

Većina malih hotela imaju ograničene marketinške vještine i ne angažuju odgovarajuće stručnjake kako bi osigurali da su njihovi proizvodi na tržištu plasirani na odgovarajući način. Takođe, i budžet kojim raspolažu za marketinšku kampanju je nedovoljan da bi omogućio pravi tržišni nastup.

Hotelijerstvo je industrija na čijem tržištu ima i previše učesnika, i samostalni promotivni nastupi su veoma neučinkoviti, jer turisti su „bombardovani“ sa svih strana međunarodnim brendovima. Zato mali hoteli zavise od posrednika, kao što su turoperatora, turističke agencije, booking kompanije itd.

3. *Finansiranje*: U osnovi mali hoteli su kao što je već rečeno tipični porodični hoteli i njihovo poslovanje predstavlja finansijsku potporu za cijelu porodicu koja je ujedno i vlasnik. Zatim, oni ostaju kao nasleđe budućim generacijam i stoga je vrlo teško govoriti o ulasku stranog kapitala i investicija u njihovo poslovanje. Njihova ujedno velika prednost jeste nezavisnost po pitanju finansija. Ali to naravno povlači određene smetnje kada je u pitanju pristup kapitalu, koji je otežan pod takvim uslovima, nedovoljno razvijen kontroling, suboptimalna struktura prihoda- veći udio prihoda od hrane i pića, suboptimalno upravljanje troškovima i sl.

4. *Ljudski resursi*: U ovoj kategoriji veliki nedostatak predstavljaju nedovoljno opisani poslovi, nedostatak doedukacije, treninga, ograničene mogućnosti napredovanja što privlači lošije kadrove itd. Propusti se isto naziru i u nedovoljnoj brizi za zaposlene - sistem motivacije, nagrađivanja.

INTEGRACIONI ODNOSI MALIH HOTELA

Mali nezavisni hoteli ,kao najzastupljeniji dio hotelske ponude, osjećaju neminovnu opasnost od saturacije hotelskog tržišta i alternativnih oblika smještaja i stoga se kao jedinstveno rješenje za opstanak izdvaja pripadnost

5 Buhalis,D., and Main,H. (1998),»Information Technology in small and medium hospitality enterprises: Strategic analysis and critical factors« ,*International Journal of contemporary Hospitality Management*, Vol.10, No.5, 198-202.

6 Weiermair, K., (2000):»Know-how and qualification gaps in the tourism industry: the case of alpine tourism in Austria«, *The Tourist Review*, vol.2, No.45-53.

nekoj tržišno jačoj organizaciji. To je strateška odluka koja mora biti uzeta u razmatranje u kontekstu dugoročnog razvoja. Detaljnija analiza sa stano- višta malih hotelijera može pružiti značajne informacije kada je riječ o identifikaciji vrste udruživanja kojoj bi se pristupilo, faktorima koji utiču na selekciju i njihove preferencije kada je u pitanju jedna takva vrsta koopera- tivnosti (šta bi trebalo jedno udruženje te vrste da posjeduje, koje attribute).

Na percepciju integracionih procesa može uticati niz činilaca sa aspekta vlasnika ili menadžera malih hotela, počev od lokacije, kategorije ili veličine objekta itd. Kooperativne aktivnosti se mogu realizovati na više načina i to kroz puno vlasništvo, parcijalno vlasništvo ili kroz zajedničko ulaganje. Svaki od ovih oblika spajanja ima svoje osobenosti i određene prednosti i nedostatke koji mogu presudno uticati na donošenje odluke o pristupanju takvom vidu udruženja. Za crnogorsko tržište koje je prostorno malo, speci- fično i društveno ne prilagodljivo savremenim poslovnim pripajanjima koja podrazumjevaju potpuno prepuštanje vlasničke funkcije u ruke korporativ- nih giganta (poput međunarodnih hotelskih lanaca), kao dobar izbor se izdvajaju franšize, menadžment ugovori ili hotelski konzorcijumi. Naime, kod neprihvatljivih oblika uvezivanja poput hotelskih lanaca finansijska, upravljačka veza i monitoring između hotela i udruženja je veoma jaka. Međutim različite perspektive partnera mogu biti pogubne za njihov odnos. Vrlo često strategija lanca o dugoročnom profitu kroz istrajan kvalitet i fo- kusiranost na brend proizvoda je u koliziji sa željama i poslovnim ciljevima njihovih lokalnih partnera koji su u trci za realizacijom profita u što kraćem vremenskom roku. Konflikt između partnera može da se multiplikuje iz više izvora kao što su recimo neslaganje oko investicija, broja zaposlenih, ličnih primanja, dividendi, marketing strategije, politike cijena, itd. U suštini, ovaj vid udruživanja je za veće investicione projekte i luksuzne hotele gdje po- stoji određena finansijska podrška, kako od privatnog tako i javnog sektora.

U navedenom konceptu mali, nezavisni hoteli ne mogu imati određeni interes iz više razloga, počev od prirode usluge koju nude, straha od gubit- ka vlasničke funkcije i posledica koje takav čin povlači za sobom.

Kao najrealniji, najproduktivniji oblik kooperacije između malih hotela je svakako marketing konzorcijum. Autori ga definišu kao „soft“ verziju pripajanja hotelskom lancu. On nudi najviše samostalnosti hotelima koji su članice takve organizacije, izbjegavajući jače obavezivanje lancu i u isto vrijeme povećavajući svoje marketinške pozicije. Među osnovnim aktivno- stima su zajedničko djelovanje na polju prodaje i rezervacionih sistema, ujedinjena marketing strategija i intenzivnija kooperacija sa avio kompa- nijama i agencijama. Kao velika prednost se ističe i podizanje kategorije objekta kroz pristupanje brendiranom udruženju, uz rast standarda usluga i efikasniji menadžment ljudskih resursa i konsultativne programe u cilju

poboljšanja poslovanja i podizanja konkurentnosti. Hoteli moraju dobro procijeniti svoje mogućnosti za ulazak u konzorcijum imajući na umu da će morati pristati na određena ograničenja kada je riječ o nekim operativnim procesima tj. moraće savladati barijeru i prepustiti dio poslovanja krovnoj instituciji. Kao jedan od ključnih problema može se nametnuti izbor partnera za saradnju. U tom slučaju se u razmatranje uzimaju prije svega finansijska pitanja (detalji ugovora, rokovi i dr.), ključni elementi kao što su brend i rezervacioni sistem kao najvažniji atributi, operativni standardi i kao izuzetno važne kulturne razlike.

ZAKLJUČAK

Pristup malom hotelijerstvu se mora regulisati na specifičan način, kroz poseban program nadležnog ministarstva, preduzetničko okruženje za male hotele i klastere. Potrebno je osigurati im više podsticaja i podrške u fazi poslovanja i osnivanja, da im se omogući besplatan razvoj proizvoda dobijanjem informacija o fondovima EU, zajednička nabavka, odnosno da iskoriste sve što imaju veliki sistemi, ali i istaknu svoje prednosti, kao što je autentičnost. Država može učiniti značajne korake u ovoj sferi kroz obezbjeđenje lakšeg pristupa kapitalu na način što će im pomoći u reprogramiranju i refinansiranju prethodnih kredita kod poslonih banaka dobijenih po manje povoljnim uslovima.

Mali hotelijeri bi trebali da predstavljaju stub budućeg razvoja turizma. Prilikom odlučivanja o pokretanju investicija u ovakve projekte potrebno je predočiti, s pozitivne strane, da mali hoteli imaju veću prosječnu godišnju popunjenost u odnosu na velike hotele, kao i da velike razvojne šanse, koje idu u prilog boljoj iskorištenosti kapaciteta i boljim finansijskim rezultatima, predstavlja njihovo sve aktivnije profilisanje u male kongresne hotele. U toj sferi relativno nove vrste turizma ova kategorija hotelskih preduzeća nailazi na ogromne mogućnosti s obzirom na širenje MICE turizma i strukturu i profil gostiju, kao i njihovu mobilnost tokom cijele godine, a naročito u periodima posezone i predsezona, što doprinosi ublažavanju sezonalnosti poslovanja.

Njihov uspjeh zavisi i, prevashodno, od garancija, i svijesti lokalnih uprava, jer na tom nivou upravo počinju problemi uslijed nerazumjevanja i neidentifikovanja malog preduzetništva koje donosi nove vrijednosti zajednici. Cilj je tu stvoriti kvalitetan podsticaj, kroz klasterizaciju i preko formiranja raznih udruženja i kooperativnih formacija. Rezultat takve aktivnosti biće stvaranje nove vrijednosti kroz razvoj novog oblika turizma baziranog na autentičnom iskustvu, visokom kvalitetu, gostoljubivosti i istovremeno omogućavajući održivi razvoj i povećanje standarda.

Posmatrajući trenutno stanje hotelske industrije u kome je sezonalnost toliko dominantna i ključan faktor koji manipuliše poslovnim rezultatom svakog hotelskog preduzeća, marketing konzorcijum se postavlja kao alternativa vrijedna pažnje i detaljnog razmatranja. Ona je šansa da mali hoteli uvecaju postojeće resurse kao i da mnogo efikasnije koriste iste. Naime, homogeni resursi nisu karta za konkurentsku prednost na tržištu, pa je upravo iz tog razloga infiltriranje u veću organizacionu strukturu jedinstvena prilika za uspješnu realizaciju postavljenih ciljeva. Upravo kvalitet, dobra organizacija, brend i reputacija, kao i fizičke kompetencije koje se mogu naći u okviru hotelskog konzorcijuma stvaraju tržišnu prednost i garantuju dobre rezultate.

Abstract

Small hotels are significant representative of the hotel industry in Montenegro. According to this fact, it is reasonable the great interest for their business, ways of improvement, because at the same time as a critical mass they determine the overall business results of the tourism sector. Increased tourist demand, the specific requirements of modern tourists are the main reason why the overall tourist offer have to be adjusted. Having in mind its inflexibility, it is sometimes necessary to be a visionary and to predict some trends that will perhaps be current and bring prosperity. In this light it is emphasized the possibility of realization of innovative organizational structures when it comes to Montenegrin hotel.

Saturation of the tourism market, which is reflected in the declining number of tourists, weak tourist spending and economic gap, is one of the key indicators of significant changes and introduction of corrective measures in tourism destinations policy. Montenegro, as a developed and promising tourist destination with affinity of maintaining and spreading the tourism market, points out the need to improve the tourism product. Innovation and refreshment of tourist offer should be primarily implemented in the receptive capacity, specifically the hotel facilities that are the basis of tourism superstructure. Guided by trends on similar sites in the micro and macro environment, examples of good practice that can be very easily implied on the domestic space, finds more and more present in the segment of small hotel business, which is based on creating marketing consortia, as associations with the greatest benefits for hotels and destination at all.

Keywords: *small hotels, Montenegro, integration.*

LITERATURA

1. Holverson, S. and Revaz, F. (2006). Perceptions of European Independent Hotelier: Hard and Soft branding choices, *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, volume 18 (5) pp. 398-413

2. Morrison, A. (1998). Small Firm Co-operative Marketing in a Peripheral Tourism Region, *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, Vol. 10 (5) pp. 191-197
- Morrison, A. and Conway, F. (2007). The Status of the Small Firm, in *Service Industries Journal*, volume 27 (1) pp.47-58
- Dahlstrom, R., Haugland, S.A., Nygaard, A. and Rokkan, A.I. (2002). *An Empirical Investigation of Governance Structures in the Hotel Industry*. Bergen Norway: Institute for Research in Economics and Business Administration

NOVINSKA FOTOGRAFIJA U DNEVNIM NOVINAMA

Svetlana Dušanić - Gačić¹

Sažetak

Fotografija je najpouzdaniji i najprecizniji medij za pohranjivanje vidnih podataka. Ništa na svijetu toliko precizno i vjerno ne prenosi sliku kao fotografija. Cilj ovog rada jeste pokazati da su novine odstupile od naučne podjele novinske fotografije, te da je novinaksa fotografija izgubila svoju primarnu ulogu, odnosno da informiše čitaoce o svim aspektima društva i života. Metodologiju koju ćemo upotrijebiti jeste desk istraživanje.

Ključne riječi: fotografija, mediji, vijest, rubrika

JEL klasifikacija: Y1

UVOD

Naziv fotografija (skovan od grčkih reči *fotos* i *grafein*) prvi je upotrebio Francuz Herkil Florans 1833. prilikom opisivanja svog otkrića slikanja pomoću svjetlosti, ali njegov izum nije bio tada objelodanjen (nego tek vijek i po kasnije – 1977. godine) pa javnost u to vrijeme nije saznala za taj naziv. Ponegdje se može pročitati da njemačka istoriografija pripisuje prvu upotrebu naziva fotografija njemačkom astronomu Johanu Medleru (25. februar 1839. godine), ali ostala svjetska istoriografija to argumentovano osporava. Naime, zvanično je prvi unio u javnost naziv fotografija (tj. crtanje pomoću svjetlosti) engleski astronom i fizičar Džon Heršel, 4. februara 1839. godine, tri nedelje prije Medlera.²

Fotografija je estetici dala obilje mogućosti - unjela živost u svekoliki život i kulturu 19. vijeka. Sa fotografijom 19. vijek je dobio poletnije viđenje svijeta. Brzi razvoj fotografije dao je čovječanstvu neograničeni potencijal upotrebe fotografije koja je postojana u našem okruženju. Od kada se pojavila postala je ne zamjenjiva i trajno ne odvojiva od ljudskog života. (Žerajev, 2009.)

Cilj ovog rada jeste pokazati da su novine odstupile od naučne podjele novinske fotografije, te da je novinaksa fotografija izgubila svoju primarnu

1 doc. dr Svetlana Dušanić-Gačić, Visoka škola »Banja Luka College« dusanic_svetlana@yahoo.com

2 za više pogledati na <http://sr.wikipedia.org/sr> (pristupljeno 10.1. 2014.)

ulogu, odnosno da informiše čitaoce o svim aspektima društva i života. Bez obzira na to što se u novinama govori da slika govori hiljadu riječi, vrlo često se fotografije biraju samo da su u skladu sa tekstem, odnosno kao ilustracije i popunjavanje praznine na listu. Ovu tezu ćemo nastojati dokazati analiziranjem dnevnih novina "Glas Srpske" u sedmodnevnom periodu.

Metodologiju koju ćemo upotrijebiti jeste desk istraživanje, odnosno prikupljanje podataka korištenjem različitih izvora, u ovom slučaju dnevnih novina, koje će poslužiti i kao studija slučaja.

NASTANAK NOVINSKE FOTOGRAFIJE

Fotografija je privlačna. Čovjek jednostavno voli primati poruke vidom i najveći dio svih poruka (vidnih, slušnih, pojmovnih, opipnih, okusnih, mirisnih) ipak upamti ako ih vidi. Vid je za čovjeka vrlo važno osjetilo; poznata je izreka „Čuvaj to kao oko u glavi“. Fotografija je najpouzdaniji i najprecizniji medij za pohranjivanje vidnih podataka. Ništa na svijetu toliko precizno i vjerno ne prenosi sliku kao fotografija (osim možda filma, ali i film je zapravo sastavljen od fotografija).

Međutim, ono što nas interesuje i što je tema ovog rada jeste novinska fotografija i njene odlike, ali se ipak moralo spomenuti sam nastanak fotografije. Ono što je za sam rad značajnije jeste nastanak novinske fotografije.

Istorija novinske fotografije vodi korijene od reporterske fotografije u kojoj su nastala i remek-djela, pa nije slučajno što se novinska fotografija najčešće poistovjećuje sa reporterskom fotografijom. Još je rane 1842. fotografija dospjela u novine putem drvenog klišea, ali tehnološki je tek 4. maja 1880. fotografija odštampana uporedo sa tekstem, kada je razriješen tehnički problem izrade polutonskog klišea. (Babić, 2010).

Prema brojnim autorima, smatra se da je Prvi svjetski rat, poput svih kataklizmi, naglo prekinuo estetske tokove vremena i snažno nametnuo dokumentarnu fotografiju, odnosno novinsku fotografiju, koja se zaista razvija tridesetih godina 20. vijeka.

Među prvim, kako navodi Babić, fotografiju kao glavni materijal uvodi nedeljni američki časopis Life 1936. godine. Njegov izdavač ovako izlaže koncepciju lista: Pokazati život, pokazati vijest, biti svjedok velikih događaja, posmatrati lica siromašnih i oholih, pokazati neobične stvari – mašine, armije, masu, sijenke u džungli, i na Mjesecu, pokazati ljudski rad, njegove kule i otkrića, pokazati stvari udaljene hiljadama milja, stvari skrivene između zidova i u sobama, stvari kojima bi bilo opasno prići... Gledati i biti zadovoljan gledajući, gledati i biti oduševljen, gledati i naučiti. (Babić, 2010).

Analizirali smo dnevne novine *Glas Srpske* od 30.12. 2015. do 12.1. 2016. i u njima prepoznavali skupine novinskih fotografija u kojima ona dominira u odnosu na pisanu riječ.

FOTO-VIJEST

Prema Babiću (2010) foto-vijest predstavlja fotografiju u novinama gdje se jednom fotografijom čitaocu nudi informacija o nekom aktuelnom događaju iz bilo koje oblasti života, tipičnim i veoma jasnim detaljom u vazi sa određenom situacijom koji je veoma ubjedljiv.

U sedam brojeva dnevnih novina *Glas Srpske*, foto-vijesti je 103. Međutim, veoma malo njih je sa mjesta događaja, odnosno svega tri fotografije su sa događaja gdje se desila nesreća, a te fotografije su uglavnom stranih agencija. Foto-vijesti koje su sa redovnih događaja preovlađuju u svim analiziranim brojevima.

Tabela 1. Zastupljenost foto-vijesti u dnevnim novinama *Glas Srpske*

	Foto-vijest – vanredne situacije	Foto-vijest – redovne situacije
30. 12. 2015.	1	23
31. 12. 2015 do 2.1. 2016.	-	38
3.1. 2016.	-	10
4. i 5. 1. 2016.	1	8
6., 7., 8. i 9. 1. 2016	-	12
10. 1. 2016.	-	5
11. i 12. 1. 2016.	1	7

FOTO – INTERVJU

Fotografija sagovornika koja prati tekst i pitanja, najkraće objašnjena forma foto-intervjua. U ovom slučaju fotograf mora da vodi računa o situaciji u kojoj se nalazi sagovornik, kao i postavljenim mu pitanjima.

Nisu isključene i neobične poze, nesvakidašnje, pogotovo ako fotografijom želimo da pokažemo i drugu stranu intervjuisanog sagovornika (radnik za mašinom, sportista na atletskoj stazi). (Babić, 2010).

U analiziranim brojevima dnevnih novina *Glas Srpske* ima veoma malo foto-intervjua, svaga osam.

Tabela 2. Zastupljenost foto-intervjua u dnevnim novinama Glas Srpske

	Foto-intervju
30. 12. 2015.	2
31. 12. 2015 do 2.1. 2016.	1
3.1. 2016.	-
4. i 5. 1. 2016.	-
6., 7., 8. i 9. 1. 2016	2
10. 1. 2016.	-
11. i 12. 1. 2016.	2

Fotografije koje smo uočili u ovim novinama su uglavnom fotografije političara koji govore o raznim temama. Iz ovog možemo izdvojiti foto-intervju na rubrici kultura gdje fotografija daje informacije u vezi sa tekstom i podržava ga, jer je sagovornik prikazan u žaru govora sa knjigama u rukama.

FOTO - KOMENTAR

Foto-komentar treba na čitaoca da ostavi snažan utisak, da kaže „na prvu“ ono što će moći da pročita u tekstu. U analiziranim brojevima, naišli smo na 59 ovakvih fotografija. Foto-komentar je u analiziranim brojevima uglavnom onaj koji se odnosi na praznike, jer je u to vrijeme i rađen rad.

Tabela 3. Zastupljenost foto-komentara u dnevnim novinama Glas Srpske

	Foto-komentar
30. 12. 2015.	12
31. 12. 2015 do 2.1. 2016.	6
3.1. 2016.	2
4. i 5. 1. 2016.	9
6., 7., 8. i 9. 1. 2016.	21
10. 1. 2016.	5
11. i 12. 1. 2016.	4

FOTO-ZANIMLJIVOSTI

Foto-zanimljivosti u dnevnim novinama *Glas Srpske* su preuzete sa novinskih agencija. Uglavnom su to fotografije životinja, neobičnih hotela ili razglednice. U analiziranim brojevima ima ih svaga 34 i to uglavnom u specijalnim dodacima koji su u posmatranom periodu izlazili iz štampe.

Tabela 4. Zastupljenost foto-zanimljivosti u dnevnim novinama Glas Srpske

	Foto-zanimljivosti
30. 12. 2015.	2
31. 12. 2015. do 2.1. 2016.	6
3.1. 2016.	-
4. i 5. 1. 2016.	5
6., 7., 8. i 9. 1. 2016.	16
10. 1. 2016.	3
11. i 12. 1. 2016.	2

FOTO-REPORTAŽA

S obzirom na posmatrani period, imamo sreću da se u jednom od sedam brojeva dnevnih novina Glas Srpske pojavila foto-reportaža. Ovakav način prenošenja informacija nije karakterističan za ove dnevne novine, međutim, s obzirom na to da je posmatrani period vrijeme praznika, u jednom broju se našla i foto-reportaža o božićnim običajima.

Foto-reportaža ima svoju priču koju pokazuje čitaocu u slikama vodeći ga kulminaciji, odnosno glavnom momentu koji je načešće logičan u posljednjoj fotografiji (Žerajev, 2011). Ovoj definiciji bismo mogli podvrgnuti i rubriku u novogodišnjem dodatku koja kroz slike poznatih prati i šta oni žele u novoj godini, ali kako nije školski primjer ipak ćemo ju izostaviti.

Zbog nedovoljno materijala za ovu skupinu novinske fotografije, tabelu i grafički prikaz nećemo prikazivati.

FOTO-PRIČA I FOTO-SEKVENCA

Ove dvije skupine novinskih fotografija nisu zastupljene u dnevnim novinama *Glas Srpske*, a samim tim nismo ih evidentirali ni u posmatranom periodu od 30. 12. 2015. do 12. 1. 2016. godine.

SPORTSKA FOTOGRAFIJA

Najbronije su sportske fotografije u analiziranim novinama i to iz više razloga: dnevne novine *Glas Srpske* imaju svakodneno više od šest strana sportske rubrike, a vikendom i dodatak. Prema tome, fotografije koje prate sportske događaje zauzimaju najviše prostora na samim stranicama, ali i prema analiziranim skupinama. U sedam brojeva evidentirali smo čak 483 fotografija sa stranica sporta i time utvrdili i potvrdili Babićevu tezu da su fotografije nezamjenjiv dokument o bitnim karakteristikama sportske tehnike u sportskom takmičenju kao i o njegovim vrijednostima.

Tabela 5. Zastupljenost sportskih fotografija u dnevnim novinama Glas Srpske

	Sportska fotografija
30. 12. 2015.	65
31. 12. 2015. do 2.1. 2016.	77
3.1. 2016.	54
4. i 5. 1. 2016.	59
6., 7., 8. i 9. 1. 2016.	69
10. 1. 2016.	75
11. i 12. 1. 2016.	84

ZAKLJUČAK

U analiziranim brojevima ima 2.027 fotografija. Međutim, veći broj njih nismo mogli svrstati u jednu od navedenih skupina. To su fotografije koje ilustruju neku vijest, fotografije crkvi, knjiga, nakita, arhivski portreti slavnih ličnosti i slično.

Ono što se nameće kao generalni zaključak, jeste da novine uglavnom ne vode podjelu novinskih fotografija prema navedenim skupinama i da ih čitaoci, ali i sami novinari mogu predstavljati mnogo drugačije, čime i dokazujemo našu postavljenu tezu.

Primjera radi, foto-vijest uglavnom srećemo kao zasebnu fotografiju, koja je u literaturi predstavljena kao foto-zanimljivost. Ponekad ju nalazimo i kao foto-kritika, koja pokazuje loše lice grada ili postupak ovjekovječen na fotografiji.

Ipak, novinska fotografija kako god bila predstavljana u novinama, činjenica je da novine danas bez nje ne mogu. Tome u prilog govori i to da u analiziranih sedam brojeva dnevnih novina imamo čak 5. 348 fotografija.

Novinska fotografija predstavlja svjedočenje i dokumentovanje. To je moćan i efikasan način da se podstakne razumijevanje događaja oko nas i svijeta u kome živimo.

Možemo zaključiti da novinska fotografija predstavlja jedan vid "prozora u svijet", a mediji omogućuju velikom broju ljudi da vide fotografije koje evociraju kolektivnu svijest o našem okruženju.

Kako je kazala Vesna Živković, veliku moć i naziv „novo pismo u službi svijeta”, fotografija je dobila zahvaljujući štampi. Preko novinskih stranica uspjela je da dopre do srca i misli miliona ljudi i tako nastavi život.

Abstract

Photography is the most reliable and the most accurate medium for storing visual data. Nothing in the world transmits the image so accurately and fai-

thfully as photography. The aim of this paper is to show that the newspapers left the scientific division of news photographs and that news photographs lost their primary role, i. e. to inform readers about all aspects of society and life. The used methodology is desk research.

Key words: *photography, media, news, column*

LITERATURA

1. Babić M., (2010), *Fotografija*, Besjeda, Banja Luka
2. Žerjav D., (2009), *Osnove fotografije*, Sveučilišna knjiga, Zagreb
3. Žerajev D., (2011) *Promišljati fotograf*, Fotoklub Čakovec
4. Rutar A.(urednica), (2008.), *Digitalna fotografija i osnovne obrade*, Algebra d.o.o., Zagreb
5. <http://sr.wikipedia.org/sr> pristupljeno 10.1. 2016
6. Dnevne novine Glas Srpske od 30.12. 2015. do 12.1. 2016